124 / 8 (A+B)

Sharir Karma Mansa Bhashyam

अथ शारिरिकमीमांसाभाष्यम्
श्रीशंकराचार्यप्रणीतम्

अथ

शारीरभाष्यस्य तृतीयोध्यायः

ॐ नमः परमात्मने ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननि
रूपणाभ्यां ॥ ॥ द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदांतविहिते
ब्रह्मदर्शने परिहृतः । परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपंचितं । श्रुतिविप्रति
षेधश्च परिहृतः । तत्र च जीवव्यतिरिक्तानि तत्वानि जीवोपकरणा
नि ब्रह्मणो जायंत इत्युक्तं । अथेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसार
गतिप्रकारः । तदवस्थांतराणि । ब्रह्मसतत्वं विद्याभेदाभेदौ गुणोपसं
हारानुपसंहारौ सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः सम्यग्दर्शनोपाय
विधिप्रभेदो मुक्तिफलानियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीये ध्याये नि
रूपयिष्यते । प्रसंगागतं च किमप्यन्यत् । तत्र प्रथमे पादे पंचा
ग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः स्मा

तावत्पा २

ञ्गुगुरसू॥तिश्रितेश्श्रवणात् जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेंद्रियः सम
नस्को विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहांतिप्रद्य तरं प्र
ते इत्येतदवगंतं। अथैनमेते प्राणा अभिसमायंति इत्येवमादेः अन्यं न
वतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते इत्येवमंतात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्
धर्माधर्मफलोपभोगसंभवाच्च। स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्व
क्तो गच्छत्याहोस्वित् संपरिष्वक्त इति चिंत्यते। किं तावत्प्राप्तं। असंपरिष्व
क्त इति कुतः करणोपादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात्। स एतास्ते
जोमात्राः समभ्याददान इति ह्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादा
नं संकीर्तयति। वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनात्। नैवं भूतमात्रोपादान
संकीर्तनमस्ति। सुलभाश्च सर्वत्रैव। तस्माद्यत्रैव देह आरब्धव्यस्त

त्रैव संति तासां नयनं भिःप्रयोजनं। तस्मात् संपरिष्वक्तो यातीति एवं प्राप्ते
पठत्याचार्यः। तदंतर प्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त इति। तदंतरप्रतिपत्तौ देहां
तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगंतव्यं। कु
तः। प्रश्ननिरूपणाभ्यां। तथाहि प्रश्नो वेत्थ यथा पंचम्यामाहुतावापः पुरु
षवचसो भवंतीति। निरूपणं च प्रतिवचनं। द्युपर्जन्यपाथिवी। पुरुषयो
षित्सु पंचाग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पंचाहुतीर्दर्शयित्वा इति तु
पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति तस्मादद्भिः परिवेष्टितो २
२ जीवो व्रजतीति गम्यते। ननु च या श्रुतिर्जलौकावत्पूर्वदेहं न मुंचति।
यावद्देहांतरं नाक्रामतीति दर्शयति। तद्यथा तृणजलायुकेति। तत्राप्यप
रिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादी
र्घभाव

मात्रं जलूकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुतिस्मृत्योर्देहान्तरप्रतिपत्तिप्रका
रे सति याः पुनः प्रतिप्रसूताः केवलानां यागादीनां करणानामात्मनश्च देहा
न्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैवात्मनो वृत्तिला
भस्तत्र भवतीत्यादि याऽस्ति तु देहवद्वासिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थानमनुत्प
द्यन्ते। मन एव वा केवलं भोगस्थानं प्रति प्रतिष्ठते। जीव एव वोत्प्लुत्य देहाद्दे
हान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः। ताः सर्वाः श्रुत्या ना
दर्तव्याः श्रुतिविरोधात्। तानि देहान्तराभ्यां प्रभवप्रतिपत्त्यर्थाः केवलाभि
रद्भिः संपरिष्वक्तो रंहतीति आशङ्क्यात्पूर्वपक्षमध्यप्रलयः सामर्थ्यात्तु तत्कथं सामा
न्येन प्रतिज्ञायते। सर्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीति अत उत्तरं प
ठति॥१॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्॥ तुराब्दन्वोदितमाशङ्कां शुद्धि

नन्ति। आत्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः। तास्वारंभिकास्वभ्युपगतास्वितर
दपि भूतद्वयमवश्याभ्युपगंतव्यं भवति। त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबं
न्नानां तस्मिन्कार्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः। त्रिधातुत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्म
भिः। न च संभूतानां शालि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते। तस्माद्भू
यस्त्वापेक्षोयमापः पुरुषवचस इति प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न केवलापे
क्षः। सर्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते। ननु पार्थिवो धातुर्भूयि
ष्ठो देहेषूपलक्ष्यते। नैष दोषः। इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति। दृश्यते च।
रेतःशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यं कर्म च निमित्तकारणं देहांतरा
रंभे कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रया ३
णि कर्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ

ष्यंत इति वक्ष्यति। तस्मादप्पां बाहुल्यापेक्षोद्भिः बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्वे
षामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामनुवादनमिति निरवद्यं॥ ॥प्राणगतेश्च॥
प्राणानां च देहांतरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्रा
णमनूत्क्रामंतं सर्वे ~~प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं स~~र्वे प्राणा अनू
त्क्रामंतीत्यादिश्रुतिभिः। सा च प्राणानां गतिराश्रयमंतरेण न संभवतीत्य
तः प्राणगतिप्रयुक्ता तदाश्रयभूतानामपामपि भूतांतरोपसृष्टानां ग
तिरवगम्यते। नहि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छंति तिष्ठंति वा जीवतो दर्श
नात्॥ ॥अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात्॥ ॥स्यादेतन्नैवं प्रा
णा देहांतरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छंति। अग्न्यादिगतिश्रुतेः। तथाहि श्रु
तिर्मरणकाले वागादयः प्राणा अग्न्यादीन्देवान्गच्छंतीति दर्शयति यत्रा

स्यपुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राण इत्यादिनेति चेन्न भाक्तत्वा
त्॥ वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गौणी लोमसु केशेषु चादर्शनात्॥ ओष
धीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा इति हि तत्रैवाम्नायते। नहि लोमानि केशा
श्चोत्प्लुत्योषधीर्वनस्पतींश्च गच्छंतीति संभवति। न च जीवस्य प्राणोपाधिप्र
त्याख्यानेन गमनमवकल्पते। नापि प्राणैर्विना देहांतर उपभोग उपपद्यते।
विस्पष्टं च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितं। अतो वागाद्यधिष्ठा
त्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाले उपकारनिवृ
त्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन्गच्छंतीत्युपचर्यते॥ ॥प्रथमेऽश्रवणा ४
दिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः॥ ॥स्यादेतत्कथं पुनः पंचम्यामाहुतावापः पु
रुषवचसो भवंतीत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमेऽग्नावपां

श्रवणमस्ति। इहाह द्युलोक अस्ति तस्य: पंचाग्नयः पंचानामाहुतीनां
आधारत्वेनाध्याताः। तेषामवप्रमुखे असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्युपन्य
स्य तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वतीति श्रद्धा होम्य द्रव्यत्वेना
वादिता न तत्रापो होम्य द्रव्यतया श्रुताः। यद्यपि नाम पर्जन्यादिषु त्रिरेष्वनु
त्र्विग्निष्वपां होम्य द्रव्यता परिकल्प्येत परिकल्पतां नाम तेषु होतव्य
तयोपात्तानां सोमादीनाम बहुत्वलोपपत्तेः। प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां
परित्यज्याश्रुता आपः परिकल्प्यंते इति साहसमेतत्। श्रद्धा च नाम प्रत्य
यविशेषः प्रसिद्धि सामर्थ्यात्। तस्माद्युक्तः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवच
वइति येत्यानैष दोषः। यतस्तत्रापि प्रथमे अग्नौ तादापः श्रद्धाशब्देना

पि श्रूयते। कुतः उपपत्तेः। एवं स्वादि मध्यावसाने संगानादिना कुष्ठमेनदे कंव
क्यमुपपद्यते। इतरथा पुनः पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वे प्रकारे पंचमे प्र
तिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपां [illegible] हो स्पष्टं श्रद्धां नामावतारये ततो
न्यथा प्रश्नोन्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यात्॥ इति तु पंचम्यामा
हुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति चोपसंहरन्नेतदेव दर्शयति। श्रद्धा कार्यं
च सोमवृष्ट्यादिस्थूलीभवदबहुलं लक्ष्यते। स्याच्च श्रद्धा आपः अल्पे पुष्कलैः।
कारणानुरूपं हि कार्यं भवति। न च श्रद्धाख्यः प्रत्ययो मनसो जीवस्य वा ध
र्मः सन् धर्मिणोतिरिक्तः कृष्यहोमायोपादातुं शक्यते। पश्वादिभ्य इव हृदया
दीनीत्यापएव श्रद्धा शब्दा भवेयुः। श्रद्धा राद्धं श्यापस्तृपपं। वैदिकात्प्रयोगा घतै ५
गदर्शनात्॥ श्रद्धा वा आप इति तन्लवं श्रद्धा साहूप्यं गच्छंत्या देहबीज

सिं

भूतादृष्टतः श्रद्धाशब्दास्तु। यथा सिंहपदाक्रमेण नरः हराद्दोस्त्वाति।
श्रद्धापूर्वककर्मसमवायित्वाप्सु श्रद्धाशब्द उपपद्यते। मंत्रराद्द इव पुरुषेषु श्र
द्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः। आपो हास्मै श्रद्धां सन्नमंते पुण्याय कर्मण
इति श्रुतेः॥ ॥अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः॥ ॥अथापि।
स्यात् प्रश्नप्रति वचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं
प्रतिपद्येरन्। न तु तत्संपरिष्वक्ता जीवा रंहेयुः अश्रुतत्वात्। नह्यत्रापामिव
जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोस्ति। तस्मादंहति संपरिष्वक्त इत्ययुक्त
मुक्तमिति चेत्तन्नेष दोषः। कुतः। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। अथ य इमे ग्रामे
इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंतीत्यु[illegible]पक्रम्येष्टादिका
रिणां धूमादिना पितृयानेन पथा चंद्रप्राप्तिं कथयति। आकाशाच्चंद्रमस

मेघस्सोमो राजेति। तए वेहापि प्रतीयंते। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जु
ह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति श्रुतिस्तापान्यात्। तत्रैवाग्निहो
त्रे दर्शपूर्णमासादि कर्मसाधनभूतादध्यिपयः प्रभृतयो द्रवद्रव्यस्त्वात्र श्रद्धा
मेवापः संति। ओ तो हवनाये हुताः सूक्ष्मा आहुत्यो पूर्वरूपाः सत्यस्ता निष्टादि
कारिणआ आश्रयंति। तेषां च शरीरं नैधने नविधानेनांत्येग्ना ऋत्विजो जुहृत्स
सोऽस्वर्गाय लोकाय स्वाहेति। तत्तस्याः श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्य आहुति
मय आपो ऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्टादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्य अमुं लोकं फ
लदानाय नयंतीति यत्तदत्र जुहोतीत्यभिधीयते श्रद्धां जुह्वतीति। तथा
चाग्निहोत्रे षट्प्रश्नीनिर्वचनरूपेण वाजसनेयकेन ते वा एते आहुती हुते उ
त्क्रामतस्त्येवमादिनाग्निहोत्राहुत्योः फलोदारं भाष्य लोकांतरप्राप्तिः। ६

प्रदर्शिता। तस्मादाहुतिमयाभिरद्भिः संपरिष्वक्ता जीवा रंहंतीति स्वकर्मफलो-
पभोगायेति श्लिष्यते।। कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगार्थं रं-
हणं प्रतिज्ञायते। यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्मना चंद्रमसमधिरूढानामन्न-
भावं दर्शयति। एष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयंतीति। ते चंद्रं प्राप्यान्नं
भवंति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनांस्त-
त्र भक्षयंतीति च समानविषयं श्रुत्यंतरं। न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्य-
माणानामुपभोगः संभवतीति। अत उत्तरं पठति। ।। भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वा-
त्तथाहि दर्शयति ।। वाशब्द उक्तदोषव्यावर्तनार्थः। भाक्तमेषामन्नत्वं
न मुख्यं। मुख्ये ह्यन्नत्वे स्वर्गकामो यजेतेत्येवंजातीयकाधिकारश्रुतिरु-
परुध्येत। चंद्रमंडले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात्। किमर्थमिष्टादिकारिणः

इष्टाद्यायासबहुलं कर्म कुर्युः। अन्नशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादन्ने
ष्वपवर्गमात्तो दृश्यते। यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशामिति। तस्मादिष्ट
स्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावोपगतैरीर्ष्यादिकारिभिर्यत्नसुरक्षितिहरणे
देवानां तदेवेषां सक्षणमप्रियं तन्मोदकादिवच्चर्वणं निगरणं वा। न ह वै देवा
अश्नन्ति न पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारय
ति। तेषां वेर्ष्यादिकारित्वान्देवान्प्रति गुणभावोपगतानां मनुष्योपभोग उपपद्यते
राजोपजीविनामिव परिजनानां। अनात्मविद्यायां ईर्ष्यादिकारित्वान्देवोपभोग्य
भाव उपपद्यते। तथाहि श्रुतिरनात्मविदां देवोपभोग्यतां दर्शयति। अथ यो
न्यां देवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवाना
मिति। स्वात्मन्यपि लोके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्त्यनुवदेवानामुप १

करोतीति। अमुष्मिन्नपि लोके तदुपजीवी तत्परतंत्रः फलमुपभुंजानः पशुवद्दे
वदेवानामुपकरोतीत्यधिगम्यते। अनात्मवित्त्वात्तथा हि दर्शयतीत्यस्यापरा व्याख्या।
॥अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायि
नः पंचाग्निविद्यामिहात्मविद्येत्युपचरंति प्रकरणात्। पंचाग्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिदं
ष्टादिकारिणां गुणवादेनानात्मत्वमुद्भाव्यते पंचाग्निविद्याप्रशंसायै पंचाग्निविद्या
हीह विधित्सिता। वाक्यतात्पर्यावगमात्। तथा हि। श्रुत्यंतरं चंद्रमंडले भोगस
द्भावं दर्शयति। स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति। तथान्यदपि
श्रुत्यंतरमथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानंदाः स एकः कर्मदेवानामानंदो
ये कर्मणा देवत्वमभिसंपद्यंत इतीष्टादिकारिणां देवैः सह वसतां भोगप्राप्तिं
दर्शयति। एवं भाक्तत्वादन्नभावस्य इष्टादिकारिणोत्र जीवा रंहंतः इति प्र

दि

तीयंते। तस्मादिहैति संचार(?)घक्क इति युक्तमेवोक्तं॥ ॥कृतात्ययेऽनुशयवान्
दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंच॥ ।इष्टादिकारिणां धूमादिना वर्त्मना चंद्रमसं
आरूढानां भुक्तभोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते। तस्मिन्यावत्संपातमु
षित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तंते यथेतमित्यारभ्य यावद्रमणीयचरणा ब्रा
ह्मणादियोनिमापद्यंते। कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति। तत्रेदं विचार्यते। किं
निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहंति। आहोस्वित्सानुशया इति। किं ता
वत्प्राप्तं। निरनुशया इति कुतः। यावत्संपातमिति विशेषणात्। संपातश
ब्देनात्र कर्माशय उच्यते। संपतंत्यनेनास्माल्लोकादमुं लोकं फलोपभोगाये
ति। यावत्संपातमुषित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति। तेषां यदा
तत्पर्यवैतीति च श्रुत्यंतरेणैष एवार्थः प्रदर्शते। स्यादेतत्। यावदमुष्मिंल्लो ८
नक्ष्यति

के उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुक्तमिति कल्पयिष्यामीति । नैवं कल्पयि-
तुं शक्यते । यत्किंचेत्यत्र परामर्शात् प्राप्यान्तं कर्म शास्त्रस्य यत्किंचेह
करोत्ययं ॥ तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मण इत्यपरा श्रुतिः
यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षपितत्वं
दर्शयति ॥ ॥आक्षेप॥ ॥ आप्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंज-
कं । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः ।
तच्चाविशेषाद्यावत्किंचिदनारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजकं न
हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यवि-
शिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरनु-
शया अवरोहन्तीति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मवृन्देन

चंद्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षपिते तेषां यदमृतम
यं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंप
र्कात्प्रविलीयते। सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरका हुतभुगर्चिःसं
४ का पर्कादिव घृतकाठिन्यं। ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोप
भोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहंति केन हेतुना। दृष्टस्मृ
तिभ्यामित्याह तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति। त
द्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्म
णयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपूयचरणा अभ्या
शो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयो
निं वेति। चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यते। दृष्टश्चा ९

क्षिप्रमेव

यंजन्मनेव प्रतिप्राण्युच्चावचकर्मफलोपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिक
त्वासंभवादनुशयसद्भावं सूचयति। अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्व
स्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि। वर्णाश्रमाश्च स्वकर्म
निष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः
श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यंते इति सानुशयानामेवावरो
हं दर्शयति। कः पुनरनुशयो नामेति।। केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो
भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भांडानुसारि स्नेहवत्। यथाहि
स्नेहभांडं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भांडानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषो
वतिष्ठते।। तथानुशयोपीति। ननु कार्यविरोधित्वाददनुशयस्य न भुक्तफ दृष्ट
लस्यावशेषावस्थानं न्याय्यं। नायंदोषः। न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्म

णः प्रतिजानीमहे। न तु निरवशेषकर्मफलोपक्षयो गाय चंद्रमंडलमारूढानां बा
हो। तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न क्लृप्यते। यथा कश्चित्सेव
कः सकलैः सेवोपकरणै राजकुलमुपसृप्तश्चिरप्रवासात्पारे क्षीणबहूपक
रणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुले वस्तुं शक्नोति एवमनुशयमा
त्रपरिग्रहो न चंद्रमंडले ऽवस्थातुं शक्नोतीति। न चैतद्युक्तमिव। नहि स्वर्गार्थस्य क
र्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते। कार्यविरोधित्वादित्युक्तं। नन्वेत
दप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं संभवतीति। तदेत
दपेशलं। स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं न जनयति।
स्वर्गच्युतस्यापि किंचित्फललेशं जनयतीति न शब्दप्रमाणकानामी
दृशी कल्पनाऽवकल्पते। स्नेहभांडे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते॥१०॥

तथास्य सेवकस्यापकरणे लेशानुवृत्तिर्दृश्यते। न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्
मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते। नापि कल्पयितुं शक्यते। स्वर्गफलस्याशास्त्वा निरोधा
त्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं। न स्वर्गफलस्य छादेः कर्मणो भागानुसारि स्नेह
वदेकदेशोनुवर्त्तमानो नुशय इति। यस्माद्धि येन सुकृतेन कर्मणो छादिना स्व
श्री र्गमनुभवं सर्वं कार्श्यं देकदेशो नुशयः कल्पेत। ततो रमणीय एवैकोनुश
यः स्यान्न विपरीतः। तत्रैव मनुशय विभागप्रकृतिरूपरुध्यते। तथाहि इह
रमणीयचरणा अथ य इह कपूयचरणा इति। तस्मादामुष्मिके कर्मफ
ले जाते उपभुक्ते वा शेषं यो हि कर्म कर्मान्तरजातं अनुशयस्तद्वन्तो
वरोहन्ति। यदुक्तम्। यत्किंचेत्यविशेषपरामर्शात् सर्वस्येह कृतस्य कर्म
णः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति तन्नैतदेवमनुशय

सद्भावस्यावगमितत्वात्। यत्किंचिदिहकृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभो
गं तत्सर्वं फलोपभोगेन क्षपितं भवतीति गम्यते। यदप्युक्तं। आप्रायणमविशे
षादनारब्धफलकं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति। तत्र केनचित्कर्मणा
मुष्मिल्लोके फलमारभ्यते। केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो नसंभवती
ति। तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तं। अपिच। केन हेतुना
प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोभिव्यंजकं प्रतिज्ञायत इति वक्त
व्यं। आरब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपप
त्तेः। तदुपशमात्प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत। ततो व
क्तव्यं। यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्येतर ११

×प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायश्चित्तादिभिः क्षयः किंतु कस्यचिदुच्छेद इति शक्यं वक्तुं ५

स्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य क
र्मणो युगपत्फलारंभासंभवात्। बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृ
त्त्युद्भवानुपपत्तिः। न चानारब्धफलत्वसामान्येन जातं तदुपभोग्य
फलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन्प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जाति
मारभत इति शक्यं वक्तुं। ऐकांतिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चि
त्तादिसदृशं हेतुं विना कर्मणामुच्छेदः संभाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफले
न कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मांतरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। कदाचित्
सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठति। मज्जमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्वि
मुच्यते इत्येवंजातीयिका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्मैकस्मिन्प्रा
यणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्यग्योनिष्वधि

॥ कारानवगमात् । धर्माधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरजातिरुपपद्येत
अथ यदुत्पादानन्यैकैकस्य कर्मणो नैकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्यमाणमुपरुध्येत
न च धर्माधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादि समधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कार
णं शक्यं संभावयितुं न च दृष्टफलस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यं
जकं संभवति । तथापि कारीर्यं प्रायणस्याभिव्यंजकत्वकल्पना । प्रदीपोप
न्यासोऽपि कर्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्य
क्तिवद्वेदं द्रष्टव्यं । यथाहि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलं रूपमभि
व्यनक्ति न सूक्ष्मं । एवं प्रायणमभिव्यंजकं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म
जातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति
॥ तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधाद्दुश्लिष्टोऽयमशेषकर्माभिव्यक्त्यभ्युप १२

गमः। शेषकर्मसद्भावेऽपि मोक्षप्रसंगः इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्द
र्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः।। तस्मात्स्थितमेतदनुशयवंतोवरोहंतीति। तेचा
वरोहंतो यथेतमनेवं चावरोहंति। यथेतमिति। यथागतमित्यर्थः। अने
वमिति तद्विपर्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयाणेध्वन्युपात्तयोरवरो
हे संकीर्तनाद्यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसंकीर्तनादभ्रा
द्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोपि प्रतीयते।। ।।चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थे
ति कार्ष्णाजिनिः ।।अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादना
य। उदाहृता तद्य इह रमणीयचरणा इति। सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति
नानुशयात्। अन्यच्चरणमन्योनुशयः। चरणं चारित्रमाचारः शीलमित्यन
र्थांतरं। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्मणोतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं। श्रुतिश्च।।

कर्मचरणो वेदेन व्यपदिशति। यथाकारी यथाचारी तथा भवतीति। यान्यन
वद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि ता
नि त्वयोपास्यानीति च। नो इतराणि। तस्माच्चरणात् योन्यापत्तिश्रुतेर्नानु
शयसिद्धिरिति चेत्। नैष दोषः यतोनुशयोपलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुति
रिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते॥ ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्
॥ ॥ स्यादेतत् कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिको
नुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्व
साधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति। अवश्यं च शीलस्या
पि किंचित्फलं अभ्युपगंतव्यं। अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्ये १२
तेति चेत् नैष दोषः। कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं

नहि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। आचारहीनं न पुनंति वेदा इत्या
दिस्मृतिभ्यः। पुरुषार्थत्वेप्याचारस्य नानर्थक्यं। इष्टादौ हि कर्मजाते फल
मारभमाणे तदपेक्षएवाचारस्तत्रैव कंचिदतिशयमारप्स्यते। कर्म च
सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनु
शयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतं। नहि कर्मणि संभव
ति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता। नहि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां
रंहितुमर्हतीति ॥ सुकृतदुःकृते एवेति तु बादरिः॥ ॥ बादरिस्त्वाचार्यः
सुकृतदुःकृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इति मन्यते। चरणमनुष्ठानं
कर्मेत्यनर्थांतरं। तथाह्यविशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते

योहीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्मं चरत्येष म
हात्मेति। आचारोपि धर्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्रा
ह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः प्रशस्त
कर्माणः कपूयचरणा निंदितकर्माण इति निर्णयः॥ ८ ॥ अनिष्टादि
कारिणामपि च श्रुतम्॥ ॥ इष्टादिकारिण एव चंद्रमसं गच्छंतीत्युक्तं ये
त्वितरे अनिष्टादिकारिणस्तेपि किं चंद्रमसं गच्छंत्युत न गच्छंतीति
चिंत्यते। तत्र तावदाह। इष्टादिकारिण एव चंद्रमंडलं गच्छंतीत्येतन्न क
स्मात् यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चंद्रमंडलं गंतव्यत्वेन श्रुतं
तथा ह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनंति। ये वै केचास्माल्लो १४

कान्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गछंतीति। देहारंभोपि च पुनरजायमा
नानां। नांतरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्प्येत। पंचम्यामाहुतावित्याहुतिसंख्या
नियमात्॥ तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेयुः॥ इष्टादिकारिणामितरे
षांच समानगतित्वं न युक्तमिति चेन्न इतरेषां चंद्रमंडले भोगाभावात्॥
॥ ॥ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात्॥ ॥१३॥ तु श
ब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति सर्वे चंद्रमसं गछंतीति। सोमायैव हि चं
१३ द्रारोहणं न निःप्रयोजनं। नापि प्रत्यवरोहायैव। यथा कश्चिद्वृक्षमारोह
ति पुष्पफलोपादानाय न निःप्रयोजनं। नापि पतनायैव। भोगश्चानि
ष्टादिकारिणां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं। तस्मादिष्टादिकारिण एव चंद्रमंडले

समारोहंतिनेतरे। ते तु संयमनं यमाश्रयमवगाह्य स्वदुश्चरितानुरूपा यातना
मीर्यातना अनुभूय पुनरेवेमं लोकं प्रत्यवरोहंति। एवं हि तेषामारोहा
वरोहौ भवतः कुतः। तत्प्रतिदर्शनात्। तथाहि यमवचनं सम्पराश्रुतिः। प्रय
तामभिषेकादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति। न सांपरायः प्रतिभाति बा
लं प्रमाद्यंतं वित्तमोहेन मूढं। अयं लोको नास्ति परः इति मानी पुनः पु
नर्वशमापद्यते मे इति। वैवस्वतं संगमनं जनानां नाचिकेतवं जातीयकं
भवति च नद्धे रयमवश्यता प्राप्तिलिंगं दर्शयति॥ ॥स्मरंति च॥ ॥अपि च
मनुव्यासप्रभृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कर्मविपाकं स्म स्मर्वे
रंति नाचिकेतोपाख्यानादिषु॥ ॥अपि च सप्त॥ अपि च सप्त नरका १५

आरोहानर्थक्यात्। अपि च। सर्वेषु प्रपत्सु यं यं लोकं प्राप्नुवन्ति तस्य सो लोकः
२६ प्रपद्भिः संपूर्यते इति। अतः प्रश्नविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत तथा हि प्रतिव
चनं दातव्यं यथासौ लोको न संपूर्यते। अवरोहात्सुपगमाद संपूरणोप
पत्तिः प्रतिवेदिता। अश्रुतत्वात्। सप्तमवरोहाद्यप्यसंपूरणमुपपद्यते श्रु
तिस्तु तत्प्रस्थानसंकीर्तनेनासंपूरणं दर्शयति। एतच्च तत्प्रस्थानं तेनासौ
लोको न संपूर्यते इति तेनानारोहादेवासंपूरणमिति युक्तं॥ अवरोहस्य
प्रादन्तादिरूपस्य विशिष्टत्वे सति तत्प्रस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसंगात्॥
तु शब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रश्नवाक्यशेषगमनाशंकामुच्छिनत्ति। एवं
सत्याधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दो वर्तितव्यतोयं केवला
धिकृता अस्माल्लोकात्प्रयन्ति ते चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति। यस्तुनरु

क्व देहत्वमापद्यते सर्वेषां द्रव्यसंगं तुमर्हतीति पंचम्यामाहुतावित्याहुति
संख्यानियमादिति तत्रोच्यते। न तृतीये तथोपलब्धेः॥ ॥ न तृतीयस्था
ने देहलाभाय पंचसंख्यानियम आहुतीनामादर्तव्यः। कुतः तथोपलब्धेः। त
थाहि अंतरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण तृतीयस्थानप्राप्ति
रुपलभ्यते। जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमिति। अपि च पंचम्यामा
हुतावापः पुरुषवचसो भवंतीति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकी
र्त्यते न कीटपतंगादिशरीरहेतुत्वेन पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात्।
अपि च। पंचम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते नापंचम्यामाहुतौ पु
रुषवचस्त्वं प्रतिषिध्यते वाक्यस्य द्व्यर्थतादोषात्। तत्र येषामारोहाव १७
रोहौ संभवतस्तेषां पंचम्यामाहुतौ देह उद्भविष्यति। अन्येषां तु विनैव

रौरवप्रमुखा दुःकृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यंते पौराणिकैः तान
निष्ठादिकारिणः प्राप्नुवंति। कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायमनुवि
रुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवंति। इति यावत् तातेषु रौरवा
दिष्वन्ये चित्रगुप्तादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यंत इति नेत्याह।। तत्रा
पि तद्व्यापारादविरोधः।। ।। तेष्वपि च सप्तसु नरकेषु तस्यैव यम
स्याधिष्ठातृत्व व्यापाराभ्युपगमादविरोधः। यमप्रयुक्ता एव हि ते चि
त्रगुप्तादयो व्यधिष्ठातारः स्मर्यंते।। ।। विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वा
त्।। ।। पंचाग्निविद्यायां वैश्य यथासौ लोको न संपूर्यत इ. तस्य प्रश्न
स्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते। अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानी

पदे

मानिक्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवंति जायस्वम्रियस्वेत्येतत् तृतीयं स्था
नं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति। तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्ये
तत्। कस्मात्। प्रकृतत्वात्। विद्याकर्मणोर्हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्र
तिपत्तौ प्रकृते। तद्य इत्थं विदुरिति विद्या। तया प्रतिपत्तव्यो देवयानः पंथाः
कीर्तितः। इष्टापूर्ते दत्तमिति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः। पितृयाणः पंथाः की
र्तितः तत्राक्रियायां प्रथेतयोः पथोर्न कतरेणचनेति श्रुतं। एतदुक्तं भ
वति। ये न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः नापि कर्मणा पि
तृयाणे तेषामेव क्षुद्रजंतुलक्षणोऽसकृदावर्ती तृतीयः पंथा भव
तीति। तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चंद्रमाः प्राप्यते। स्यादेतत्। तेऽपि
चंद्रबिंबमारुह्य ततोऽवरुह्य क्षुद्रजंतुत्वं प्रतिपद्यंत इति। तदपि नास्ति। १८

स्त्रीता

२ पृष्टकमप्र। स्त्री नो ग्राङ्मपद। प्रभृतीनां वायोनिजत्वं तत्र इ...नांयो सिद्धिविषयेका इति नास्ति

उ त्पत्ति संख्यया भूतो तरो पस्थिता सिद्ध्यै देह आर भ्यते॥ ॥ स्मर्यते पि
च लोके॥ ॥ अपि च। स्मर्यते लोके द्रोणधृष्टद्युम्न प्रभृतीनां तु योषि
त्प्रक रूपा विषये द्वे अप्याहुती नस्तः। यथाय तत्राहुति संख्यानादर
एवमन्यत्रापि भविष्यति। बलाकाप्यंतरेणैव रेतः सिवं गर्भं धत्त इ
ति लोके रूढिः॥ ॥ दर्शनाच्च॥ ॥ अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे
जरायुजांडज स्वेदजोद्भिज्ज लक्षणे स्वेदजोद्भिज्जयोरंतरेणै
व ग्राम्य धर्ममुत्पत्ति दर्शनाद् आहुति संख्यानादरो भवति एवमन्य
त्रापि भविष्यति। ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि
भवंत्यांडजं जीवजमुद्भिज्जमिति अभिप्रेत्र त्रिविध एव श्रूतत्वात् कथमः

य ते कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रतिज्ञातमिति। अत्रोच्यते। तृतीय
शब्दावरोधः संशोकजस्य। आण्डजं जीवजं उद्भिज्जमित्यत्र तृतीयेनो
द्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहः कृतः प्रत्येतव्यः। उभयोरपि स्वेद
जोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभवत्वस्य तुल्यत्वात्। स्थावरोद्भेदा
त्तु विलक्षणो जंगमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेदजोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्य
विरोधः॥ ८॥ सामान्यापत्तिरुपपत्तेः॥ ॥इष्टादिकारिणश्चन्द्रम
समारुह्य तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्यु १८
क्तं। अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते। तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति अ
थैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायु

भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भू
त्वा प्रवर्षतीति । तत्र संशयः । किमाकाशादिस्वरूपं अवरोहंतः प्र मेव
तिपद्यंते किं वाकाशादिसाम्यमिति ॥ तत्र प्राप्तं तावत् आकाशादि
स्वरूपमेव प्रतिपद्यंत इति कुतः एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा ल
क्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा ।
तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तद्रूपा
पत्तावव कल्पंते । तस्मादाकाशादिस्वरूपापत्तिरित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः । आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यंत इति । चंद्रमंडले यदम्मयं
शरीरं उपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं

संपद्यते सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः सं
पद्यत इति तदेतदुच्यते। यदेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्येवमादिना
क्रतएतदा उपपत्तेः। एवं ह्येतदुपपद्यते न ह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उ
पपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेण वरोहेणोपप
द्यते विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबंधस्य नात तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सं
बंधो घटते। फलसंभवे तु उत्सूत्रस्य भयपणं न्याय्यमेवा अतआ
काशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभावः इत्युपचर्यते॥७॥
॥ ॥नातिचिरेण विशेषात्॥ ॥ तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राक
व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वसादृश्ये १६

नावस्थायीतरस्माद्दस्पं गच्छंतिऽतोल्पमनल्पमिति। तत्रानियमो
नियमकारणाः शास्त्रस्याभावादिति। एवं प्राप्ते इदमाह नातिचि
रेणेति। अल्पमनल्पं कालमाकाशादिष्वावेनावस्थायैवमधि
शाभिः सहेमां भुवमापतंति कुतएतत्। विशेषदर्शनात्। तथा
हि। व्रीह्यादिभावापत्तेरनंतरं विशेषणाद्धि। अतो वै खलु दुर्निःप्र
पतरमिति तकार एकेनं दुस्यां प्रक्रियायां लुप्तो मंतव्यः। दुर्निः
प्रपततरं। दुर्निःक्रमतरं दुःखतरं अस्माद्व्रीह्यादिभावान्निः
सरणं भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखं निःप्रपतनं दर्शयत्पूर्वेषु सु
खनिःप्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखता विशेषश्चायं निःप्रप

तनस्य कालान्तरं दीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पन्नेरू
पभोगासंभवात् तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः
स्यादिति ॥ ८१ ॥ अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ॥ । तस्मिन्नेवाव १
रोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते । तद्द्व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिल
माषा इति जायन्त इति तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्या
पन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजो ऽनुशयिनो भवन्ति । उताहो स्वित्क्षेत्रज्ञा
न्तराधिष्ठितेषु स्थावरशरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति । किं तावत्प्रा
प्तं । स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजो ऽनुशयिनो भवन्तीति ।
कुत एतत् । जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः । स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्यो २०

रूपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानि
ष्टफलत्वोपपत्तेः तस्मान्मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वा
दिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चांडालयोनिं चेति मु
ख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति। एवं व्री
ह्यादिजन्मापीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादि
षु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवं
ति पूर्ववत्। यथा वायुधूमादिभावोनुशयिनां तत्संश्लेषमात्रमेव
व्रीह्यादिभावोपि जातिस्थावरैः संश्लेषमात्रं॥ कुत एतत् तद्वदेवे
हाप्यभिलापात्। कोभिलापस्य तद्वद्भावः। कर्मव्यापारमंतरेण।

संकीर्तनं यथाऽकाशादिषु प्रवर्तमानेषु त्रैकालिकं कर्मव्यापारं पर
मृशतीति एवं स्त्रीह्यादि जन्मन्यपि। तस्मान्नास्यत्र सुखदुःखभोक्तृत्वम
नुशयिनां। यत्र तु सुखदुःखसाक्षिकम् अभिव्यक्तिपरामृश्यते तत्र कर्मव्या
पारे। रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति च। अपि च। सुखे नुशायि
नां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु कंड्यमानेषु पच्यमाने
षु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनो नुशयिनः प्रवसेयुः। यो हि जीवो य
च्छरीरमभिमन्यते। स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धं। तत्र व्रीह्या
दिषु संवर्तिरे तेन जनेन सुखार्थत्वं प्रति ब्रूयात्। उपभोगस्थानत्वं च। २१
स्थावरभावस्य। न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्याच
ष्मा

भावो ह्येषोऽस्माकोनुशयिनां नामिलप्यैतत् संसर्गमात्रमेवानुशयिनामन्याधिष्ठिते

नामहे.भ न्यो१

वत्त्वेषां जंतूनां मपुत्पेस्सा स्म चौन स्थावरतामवमुपगतानां
मेतदुपभोगस्थानं। चंद्रमसस्त्ववरोहतो ऽनुशयिनो नश्यावरभावं उ
पपद्यंत इत्याचक्ष्महे।। ।।अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्।।यत्पुनरुक्तं प
शुहिंसादियोगादशुद्धं आध्वरिकं कर्म। तस्यानिष्टमपि फलमवकल्प
पत इति। अतो मुख्यमेवानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी क
ल्पना नार्थिकेति तत्परिह्रियते। नशास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य
अयं धर्मोऽयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणं अतींद्रियत्वात्त
योः अनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन्देशे काले निमित्ते च
यो धर्मोनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तांतरेष्वधर्मो भवति तेन

न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसा
नुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः। स कथमशुद्ध इ
२२ ति शक्यते वक्तुम्। ननु न हिंस्याद्भूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसा
मधर्म इत्यवगमयति। बाढं। उत्सर्गस्तु सः। अपवादोग्नीषोमीयं पशुमा
लभेत इति। उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं। तस्माद्विशुद्धं वै
दिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वात्। अनिंद्यमानत्वाच्च न तस्य प्रत्य
पं फलं जातिस्थावरत्वं। न च श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्मनाविनु
मर्हति। तद्विकपस्यपरता नाधिकस्योच्यते। नैवमिह वैशेषिकः कश्चि
दधिकारोस्ति। अतश्चेदं स्थल स्वचलितानामपैशाचिनां व्रीह्यादिसं २२
के

षमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥ रेतःसिग्यो[गो]ऽथ ॥ इतश्च व्रीह्यादिसंश्ले-
षमात्रं तद्भावः । यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानंतरं मनुष्यादिरेतःसिक्-
भाव आम्नायते यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिंचति तद्भूय एव भवतीति
न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः संभवति । चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसि-
ग्भवति । कथमिवानुपचरितं तत्तद्भावमपद्यमानानामनुगतोऽनुशयी प्रति-
पद्येत । तत्रावश्यं रेतःसिग्योग एव वरेतःसिग्भावोऽभ्युपगंतव्यः तद्व-
सं व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ योनेः शरीरं ॥ ॥ अथ रेतःसिग्भावस्यानंतरं
योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभो-
ग्य गाय जायत इत्याह शास्त्रं तद्य इह रमणीयचरणा इत्यादि । तस्मादप्यवग-
म्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति

भावोऽपि व्रीह्यादि ४ सं

तु म
तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां जन्मेति सिद्धं ॥ इति श्री शारी
रकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः
॥ ॐ ॥ संध्ये सृष्टिराह हि ॥ ॥ अतिक्रांते पादे पंचाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य
संसारगतिप्रभेदः प्रपंचितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थाप्रभेदः प्रपंच्यते ।
इदमामनंति स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्य न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो
भवंत्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्व
प्नेपि पारमार्थिकी सृष्टिः आहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत्प्रतिपद्यते ।
संध्ये सृष्टिरस्ति संध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् । संध्यं
ततीयं स्वप्नस्थानमिति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोः
र्वा संधौ भवतीति संध्यं तस्मिन्संध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्ह ३२
रू

हीतीति कुतः प्रतः प्रमाणान्तराच्छ्रुतिरेवमाह । अथ परस्थानरस्य योगानुपपत्तेःस्व
जनत इत्यादि । साहकर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते । निर्मातारं चैके पुत्रा
दयश्च । अपि चा एके शाखिनो स्मिन्नेव संध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमा
त्मानमामनन्ति । य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति पु
त्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा ए
वोच्येरन् । नाशतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्वेति प्रकृत्यान्ते कामानां त्वा का
मभाजं करोमीति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं
चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादि । तद्विजयश्चैव वाक्यशेषोपि तदेव शुक्रं
तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चनेति

प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिते तथा स्वप्नेऽ
पि सृष्टिर्भवितुमर्हति। तथा च श्रुतिरथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष
इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति। स्वप्नजागरितयोः
समानन्यायतां श्रावयति। तस्मात्तथ्यरूपैव संध्ये सृष्टिरित्येवं प्रा
प्ते प्रत्याह॥ ॥मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्॥ तु
शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदस्ति यदुक्तं संध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति। मा
दे येव संध्ये सृष्टिर्न परमार्थगंधोऽप्यस्ति कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्व
रूपत्वात्। नहि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः किं २८
पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं देशकालनिमित्तसंपत्तिरबाधश्च न हि पर

रथार्थवस्तु विजपाति देशकालनिमित्तानां बाधश्च स्वप्ने संभाव्यंते।
न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति। नहि संवृते देहदेशे रथाद
योवकाशं लभेरन्। स्यादेतत्। बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति देशांतरितं ग्रहणा द्रव्य
त्। दर्शयति च श्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नं। बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईय
ते मृतो यत्रकाममिति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिःक्रांते जंतौ सा
मंजस्यमवकल्पेतेति। नेत्युच्यते। नहि सुप्तस्य जंतोः क्षणमात्रेण योजन
शतांतरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं संभाव्यते। क्वचिच्च प्रत्या
गमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति। कुरुष्वहमद्य शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्व
प्ने पंचालानभिगतश्च अस्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति। देहाच्चेदपेयात्पंचा
लेषु प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चा

ले३

ये देहेन देशांतरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यंति
२५ यथाभूतानि चायं देशांतराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतानि भवंति प
रिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत् दर्शयति च श्रुतिःअंत
रेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरतीत्युपक्रम्य स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते
त इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्येया
बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं
करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति स्थितिगतिप्रत्ययभेदोप्येवं सति
विप्रलंभ एवाभ्युपगंतव्यः कालविसंवादोपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सु
प्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते। तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद्ब
२५ हून्वर्षपूगानतिवाहयति निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचिता २५

निविच्यंते। करतोपसंहाराद्विनास्यपथादिग्रहणाच्च स्फुटतानि संति रथादिनि
र्वर्त्तितेपि कुतोस्य निमेषमात्रेणास्याभर्व्यं दाजूतिवा बा ध्यंते चैते रथादयः स्व
प्नदृष्टाः प्रबोधे स्वप्नएवचैते सुलभबाधा भवंति आद्यंतयोर्व्यभिचारद
र्शनात् रथोयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः संपद्यते म
नुष्योयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टं चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्राव
यति शास्त्रम्। न तत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवंति इत्यादौ तस्मान्मा
यामात्रं स्वप्नदर्शनं॥ ॥सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः॥ माया
मात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगंध इति नेत्युच्यते सूचकश्च हि
स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते। यदा कर्मसु काम्ये

षु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने। तथा
तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्तीत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजी
वित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आवक्ष्यते च। स्वप्नाध्यायविदः कुञ्जरारोहणा हे
दीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानीति। मंत्रदेवताद्रव्यविशेष
निमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगंधिनो भवन्तीति मन्यन्ते तत्रापि भवतु रा
नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्त्वं सूचकस्य स्त्रीदर्शनादेर्नविसं
वादे तथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायाम
यत्वं यदुक्तमाह हीति। तदेवं सति भाष्यं व्याख्यातं तथ्यं यथा। लांगलं गवा
२६ दीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते। न हि प्रत्यक्षमेव लांगलं ग २६

वाहीनु दुहति एवं निमित्तमात्रत्वात्स्वप्नो रथादीन्सृजते स हि कर्तेति चोच्यते
न तु प्रत्यक्षमेव स्वप्नो रथादीन्सृजति। निमित्तत्वं चास्य रथादिप्रतिभाननि
मित्तमोदत्रासादिदर्शनात्तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेने
ति वक्तव्यं। अपि च जागरिते विषयेंद्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्य
धुं तिकराद्बुद्धस्वरूपं ज्योतिर्दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः। त
व त्रयदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या [illegible] वचनं श्रुत्यार
नीयेत स्वयंज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनं
ति थादिसृष्टिवचनं तु भाक्तं व्याख्येयं। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं यद
प्युक्तं प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनंतीति तदप्यसत्। श्रुत्यंतरे स्वयं विहत्य
स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपितीति जीवव्यापारश्रवणा
त

दिहापि य एषु सुप्तेषु जागर्त्तीति प्रसिद्धानुवादात् जीव एवायं कामानां निर्माता
संकीर्त्यते। तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्म
भाव उपादिश्यते। तच्च मस्सात्मादिवत् न ब्रह्मप्रकरणं विरुध्यते न चा
स्मात्सि॰।। ।।स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वासु
प्यवस्थासु अधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं संध्याश्रयः सर्गो
वियदादिसर्गवन्नेतावत्प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यंति
कं सत्यत्वमस्ति। प्रतिपादितं हि तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः इत्यत्र स
मस्तस्य प्रपंचस्य मायामात्रत्वं। प्राक् तु ब्रह्मात्मदर्शनाद्वियदादिप्रपंचो व्य
वस्थितरूपो भवति। संध्याश्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वै २७
शेषिकमिदं संध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्॥ पराभिध्यानात्तु ति

रोहितं तं ततोऽस्य स्वबंधविपर्ययो ॥ ॥ अथाप्यस्मात् परस्यैव तावदा
त्मनो शतो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिंगः । तत्रैवं सति यथाग्नेर्विस्फुलिं ग्नेर
गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्व
र्यशक्ती ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात्सा कालिका स्वप्रथादि स्यादिति संभ
विष्यतीति । अत्रोच्यते । सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्राप्य दामे
व जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वं किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं
नास्त्येव नो नास्त्येव विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितमाविद्यादिव्यवधा
नात् । तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरप्रसिद्ध्यायतोऽयं तत्पानस्य
जंतोर्विधृतध्वांतस्य पतितमिरतिरस्कृतस्य वदकशक्तिरोजघनीयाति

श्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां
जंतूनां। कुतः। ततो हीश्वराद्वेतोरस्य जीवस्य बंधमोक्षौ भवतः। ईश्वरस्व
देवः रूपापरिज्ञानात् बंधः तत्स्वरूपपरिज्ञानान्मोक्षः। तथा च श्रुतिः। ज्ञात्वा देवं स
र्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः। तस्याभिध्यानात्तृती
यं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम इत्येवमाद्याः। देहयोगाद्वा
सोपि। कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्योऽभि
वाति। युक्तं तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिंगस्य वदहनप्रका
न शयोरिति। उच्यते। सत्यमेवमेतत्। सोपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरो
भावो देहयोगात्। देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवं २९
२९ ति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशानै [illegible]
संपन्नस्याप्यरणिग

हितं

तस्यद्‌॰ नप्रकाशनेतिरोहितं भवतः। यथावाग्नेरसंछन्नस्यैवमविद्या

प्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधिविवेकाभ्रमकृ

तो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः वाशब्दो जीवेश्वरान्यत्वाशंकाव्या

वृत्त्यर्थः। नन्वन्य एवजीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यस्तावत् किं देह शा

योगकल्पनया। नेत्युच्यते नह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते सेयं

द्दतैक्ष देवतैक्षतेत्युपक्रम्यानेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यात्मशब्देन जीवस्य

परामर्शात् तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च जीवस्योपदि

शतीश्वरात्मत्वं अतोऽनन्य एवेश्वराज्जीवः सन्देहयोगात्तिरोहित

ज्ञानैश्वर्यो भवति। अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टि

र्घटते यदि च सांकल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित्

स्वप्नं पश्येत्। नहि कश्चिदनिछन्संकल्पयते। यत्पुनरुक्तं जागरितदेशश्रु
तिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति। न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयं
ज्योतिष्ट्वविरोधात् श्रुत्येव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् जागरि
तप्रभववासनानिर्मितत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् तस्मा
दुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वं॥ ॥तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च॥
स्वप्नावस्था परीक्षिता सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते। तत्रैताः सुषुप्तविषयाः
श्रुतयो भवंति क्वचिच्छ्रूयते तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्यासु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति। अन्यत्र नाडीस्तु क्रम्य
श्रूयते। ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते इति। तथान्यत्र नाडीरेवा २९
नुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्

न्यायलाघवैकधा संभवतीति। तथान्यत्र यत्र प्रयोगेऽत्र इदं यआकारास्तस्मिन्
रो तइति। तथान्यत्र। सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति प्रा
ज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतरमिति। एतत्र संशयः किं
मेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुप्तिस्थानानि आ
होस्वित्परस्परापेक्षतयैकं सुप्तिस्थानमिति। किं तावत्प्राप्तं। भिन्नानि
ति। कुतः एकार्थत्वात्। न ह्येकार्थानां क्वचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते व्री
हियवादीनां। नाड्यादीनां च एकार्थता सुप्तौ दृश्यते। नाडीषु सुप्तो भवति पु
रीतति शेत इति च। तत्र सप्तमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात्। ननु न सतीति सप्तमी
निर्देशो दृश्यते सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति। नैष दोषः। तत्रापि
सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात्। वाक्यशेषे हि तत्रायतनैषिणो जीवस्य सदुपस

तत्र ३

पर्तीत्याह अन्यत्रापि तत्र मल्लब्धा प्राणामेवोपक्रम्यत इति प्राणशब्देन
स तत्र प्रसृतस्य तदुपादानाद्वा आयतनं च सप्तम्यर्थः सप्तमीनिर्देशोपि त
त्र वाक्यशेषे दृश्यते। सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति सर्वत्र च वि
शेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते। तस्मादेकार्थत्वान्ना
ड्यादीनां विकल्पेन कदाचित् किंचित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीत्येवं प्राप्ते
प्रतिपद्यते तदभावो नाडीष्वात्मनि चेति। तदभाव इति स्वप्नप्रकृतस्य
स्वप्नदर्शनस्याभावः सुषुप्तमित्यर्थः। नाडीष्वात्मनि चेति सहैवैते श्री
नैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेन सर्पं कुतः तत्कृतेः
तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुषुप्तिस्थानत्वं श्रूयते तच्च ३०
३० समुच्चये संगृहीतं भवति। विकल्पे त्वेषां पक्षे बाधः स्यात् न त्वेकवाक्य
ता

विकल्पो नाड्यादीनां व्रीहियवादिवदित्युक्तं। नेत्युच्यते। न ह्येकविभक्ति
निर्देशमात्रेणैकार्थत्वं विकल्पश्चापतति॥ नानार्थत्वसमुच्चययोरप्ये
कविभक्तिनिर्देशदर्शनात्। प्रासादे शेते पर्यंके शेते इत्येवमादिषु। तथे
हापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्युपपद्यते समुच्चयः। तथा च
श्रुतिः तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति। अथास्मिन्प्रा
णएवैकधा भवतीति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुषुप्ते श्रावयति एक
वाक्योपादानात्। प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं प्राणस्तथानुगमादित्य
त्र। यत्रापि निरपेक्षा एव नाडीः सुप्तिस्थानत्वेन श्रावयति आसु तदा
नाडीषु सृप्तो भवतीति तत्रापि प्रदेशांतरप्रसिद्धस्य ब्रह्मणोऽप्रतिषे

व

ध्या नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते न चैवमपि नाडीषु स
प्त मा विरुध्यते नाडीद्वारापि ब्रह्मलोकोपसर्पन् स एव नाडीषु सृप्तो भवति
योगं गयासागरं गच्छतीं गत एव स गंगापां भवति अपि चात्र रश्मि
नाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्याभिहितत्वात् नाडीस्तु सृप्तः पं
स्त्वद्विसंकीर्तनं नाडीषु सृप्तो भवतीत्यत्र कीर्तनं कश्चन पाप्मा स्पृशतीति क
बूक्त्वा नाडीः प्रशंसति ब्रवीति पापस्पर्शाभावे हेतुं तेजसा हि तदा संपन्नो वे
भवतीति तेजसा नाडीगतेन पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यविष
यानीक्षत इत्यर्थः । अथवा तेज इति ब्रह्मणो नाम निर्देशः श्रुत्यंतरे
ब्रह्मैव तेज एवेति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् ब्रह्मणा हि तदा 31
संपन्नो भवति नाडीद्वारेण तस्मान्न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः ब्रह्म
व

समुच्चयः

संपत्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः । सर्वे पाप्मानोतो निवर्तंते अप

छा तपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोक इत्यादिश्रुतिभ्यः एवं च सति प्रदेशांतरप्रसि

दे न ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनानुगतो नाडीनां तेषः समाश्रितो न वर्ततेत

थापुरीततोपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थान

त्वं विज्ञाप्यते । एवं तर्हि दहर आकाशस्तस्मिंश्छेतर इति हृदयाकाशे सुषु

प्तिस्थाने प्रकृतस्य उच्यते पुरीतति इति पुरीतादिति हृदयपरिवेष्टन

मुच्यते तदंतर्वर्तिन्यपि हृदयाकाशे वर्तमानः शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुं

प्राकारपरिक्षिप्तेपि हि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इति उच्यते हृदया

काशस्य च ब्रह्मत्वं समधिगतं दहर उत्तरेभ्य इति सूत्रे । तथा नाडीपुरीतत्समु त

च्चयोपि ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति एकवाक्योपादानादवगं

ष्यते समाप्तयोश्च ब्रह्मत्वं प्रसिद्धं एवमेतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुषुप्ति
३२ स्थानानि संकीर्त्तितानि। नाड्यः पुरीतत् ब्रह्मेति। तत्रापि च द्वारमात्रं नाड्यः
पुरीतच्च। ब्रह्मैव त्वेकं सुषुप्तिस्थानं। अपि च। नाड्यः पुरीतद्वा जीवस्योपाध्या
धार एव भवति तत्रास्य करणानि वर्तंत इति न ह्युपाधिसंबंधमंतरेण स्व
तएव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति। ब्रह्मव्यतिरेके स्वमहिमप्रति
ष्ठत्वात्। ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते नैवाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्य
ते। कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण। यत आह। सता सोम्य तदा संपन्नो भव
तीति स्वमपीतो भवतीति। स्वशब्देनात्माभिलप्यते स्वं रूपमापन्नः सुषु
प्तो भवतीत्यर्थः। अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूप
३२ स्यानपायित्वात् स्वप्नजागरितयोस्तूपाधिसंपर्कवशात्पररूपापत्ति २२

मि ...वापेक्ष्य तदुपशमात्सुषुप्ते स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते अतश्च सुषुप्तावस्थायां
कदाचित्सता संपद्यते कदाचिन्न संपद्यत इत्युक्तं। अपि च स्थाने विकल्पा-
भ्युपगमेपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुषुप्तं न कंचिद्विशिष्यते।
तत्र सति संपन्नस्तावदेकत्वान्न विजानातीति युक्तं तत्केन कं विजानीयादि-
ति श्रुतेः। नाडीषु पुरीतति च शयानस्य न किंचिद्विज्ञाने कारणं शक्यं वक्तुं
भेदविषयत्वात्। यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येदिति श्रुतेः। ननु भे
दविषयस्याप्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात्। बाढमेवं स्यात् यदि जी
वः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपगम्यते। यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न
पश्यतीति। न तु जीवस्योपाधिव्यतिरेकेण परिच्छेदोस्ति यत उपाधिगत
मेवातिदूरादिकारणमविज्ञाने इति यथ[illegible]। तथाप्युपाधेरुपशांतत्वा

रो

स्तत्येव संपन्नो न विजानातीति युक्तं। न च वयमिह तुल्यवन्नाड्यादिसमु
च्चयं प्रतिपादयामः। न हि नाड्यः सुप्तिस्थानं पुरीतद्वेत्यनेन विज्ञानेन किंचि
त्प्रयोजनमस्ति न ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचित्फलं श्रूयते। नाप्येतद्वि
दं ज्ञानं फलवतः कस्यचिदङ्गमुपदिश्यते ब्रह्म त्वनपायि सुप्तस्थानमित्ये
तत्प्रतिपादयामः। तेन तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति जीवस्य ब्रह्मात्मता
वधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च तस्मादात्मैव सुप्ति
स्थाने॥ ॥अतः प्रबोधोऽस्मात्॥ ॥यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानमत एव का
३२ रणान्नित्यवदस्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते कुत एतदागा
दित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति
एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना। सत आगम्य न विदुः सत ३२

आगमकामत इति चापि कल्प्यमानेषु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पु
रीततः कदाचिदात्मन इति अत्राक्षिप्यत तस्माद्ध्यात्मैव सुषुप्तिस्थानमिति ॥ सएव तु
कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ तस्याः पुनः सत्संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं यएव सत्संपन्नः
सएव प्रतिबुध्यते उत स वा अन्यो वेति चिंत्यते तत्र प्राप्तं तावन्न नियम इति कुतः यदा हि ज
लराशौ कश्चिज्जलबिंदुः प्रक्षिप्यते जलराशिरेव स तदा भवति पुनरुद्धरणे सएव जलबिं
दुर्भवतीति दुःसंपादं तद्वत्सुप्तः परेणैकत्वमापन्नः संप्रसीदतीति न सएव पुनरुत्थातु
मर्हति तस्मात्सएव वेश्वरो न्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इत्येवं प्राप्ते इदमाह सएव तु आग
सुप्तः स्वस्थानं गतः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः कस्मात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः वि
भज्य हेतून्दर्शयामः कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत् सएवोत्थातुमर्हति नान्यः तथाहि पू
र्वेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठन्दृश्यते न चान्येन सामिकृतस्य
कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमुत्सहते अतिप्रसंगात् तस्मादेक एव पूर्वेद्युरपरेद्यु
श्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते इतश्च सएवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदो

द्रा सामिति पूर्वानुभूतस्य पश्चात्स्मरणं अन्यस्योत्थाने नोपपद्यते न ह्यन्यदृष्टं अन्यो नुस्मर्तुमर्हतीति
सोहमस्मीति चात्मानुस्मरणमात्मनीतरोत्थाने नोपपद्यते शाब्देष्वपश्यतस्य बोधानमवगम्यते तथा
हि पुनः प्रतिमास प्रतियोन्याद्भवति भूतानि एव सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति
तइह व्याघ्रो वा सिंहो वा यद्यद्भवंति तदिदमेव मादृयः शब्दाः स्वापप्रबोधाधिकारपठिता नात्मा तदोत्थाने
ना जस्य मायुः कर्म विद्या विधिभ्य श्चैवमेवावगम्यते अन्यथा हि कर्म विद्या विधेर्यो नर्थकाः स्युः
अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इ [illegible] सापद्येत एवं च स्यात् तत्र कदा किं कर्मांतरफलेन कर्मणा
विघयाव [illegible] मा जीव [illegible]
[illegible] व्यस्यात् योहि [illegible]
[illegible] तीति [illegible] कोस्यो
कल्पनायां [illegible] स्यात् [illegible] अंतरा [illegible] आपद्येत [illegible]
[illegible] स्योत्था [illegible] निय [illegible] विघ [illegible] म
[illegible] स्यात् तस्मात् [illegible] तिनामह [illegible]
२४ [illegible] प्रति [illegible] तेएवं [illegible] तीति
[illegible] यते युक्तं तत्रापि [illegible] कोहं [illegible] हेतुर्विद्य [illegible] तेनवेवक
दातरणं कर्मवापि

चाविं कृतं स्यात्। अपि च। अन्योन्यानपेक्षे यदि तावच्छरीरांतं व्यवहारमाणो
जीव उत्तिष्ठेत्। तत्र व्यवहारलोपः प्रसंगः स्यात्। अथ तत्रस्थ एव उत्तिष्ठेत कल्पना
नर्थक्यं स्यात्। यो हि यस्मिंश्छरीरे स्थूलः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति अन्यस्मिन् शरी
रे सुप्तोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठतीति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः स्यात्। अमुक्त उत्तिष्ठत
अंतवान्मोक्ष आपद्येत। निवर्त्ताविद्यस्य च पुनरुत्थानमनुपपन्नं
एतेनेश्वरस्योत्थानं प्रत्युक्तं नित्यनिवृत्ताविद्यत्वात्। अकृताभ्यागमकृतम
विप्रणाशौ च दुर्निवारौ। अन्योन्यानपेक्षे स्यातां तस्मात् स एवोत्तिष्ठति
नान्य इति। यत्तु उक्तं यथा जलराशौ प्रक्षिप्तो जलबिंदुर्नोद्धर्तुं शक्यते
एवं सति संपन्नो जीवो नोत्पत्तिमर्हतीति तत्परिह्रियते युक्तं तत्र विवेक
कारणाभावात् जलबिंदोरुद्धरणं इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म चावि

धायेति वैषम्यं दृश्यते च दुर्विवचयोरप्यस्य जातीयेः क्षीरादकयोः हंस
पयोः हंसेनानिवेचनं। अपि चानजो वो नाम कश्चित्परस्मादन्योऽवि[illegible]ते यो
जलाबुदुरिव जलतरोः स ततो विविच्येत स देव सूपाधिसंपर्की जीव
इत्युपचर्यते इत्यसत्कृत्प्रपंचितः। एवं च सति यावदेकोपाधिगता बंधानुव
५व त्तिस्तावदेकजीवत्वम् व्यवहारः उपाध्यंतरगतायां बंधानुवृत्तौ जीवांतरव्यव
हारः स एव स्वापप्रबुद्धावुपाधिः स्वापप्रतिबोधयोः बीजांकुरन्यायेनेति। अतः स
एव जीवः प्रतिबुध्यत इति युक्तं ॥८५॥ ॥ मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् ॥ ३५
अस्ति मुग्धो नाम यं मूर्छित इति लौकिकाः कथयंति। स तु किमवस्थः इ
ति परीक्षायामुच्यते। तिस्रस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्य प्रसिद्धाः
३५ जागरितं स्वप्नः सुषुप्तमिति। चतुर्थी शरीरादपसृप्तिः। न तु पंचमी काचिद्

वस्था जीवस्य श्रुतितो स्मृतितो वा प्रसिद्धास्ति। तस्मादेतासामेवावस्थाना
मन्यतमावस्था मूर्छेति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भ
वितुमर्हति। न ह्ययमिंद्रियैर्विषयानीक्षते। स्यादेतदिषुकारन्यायेन मु
ग्धो भविष्यति यथेषुकारो जाग्रदपीष्वासक्तमनस्तया नान्यान्विष
यानीक्षते। एवं मुग्धो मुशलसंपातादिजनितदुःखानुभवव्यग्रमनस्त
या जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति। नाचेतयमानत्वादिषुकारो
हि व्यापृतमना ब्रवीति इषुमेवाहमेतावंतं कालमुपलभमानोऽभूवमि
ति। मुग्धस्तु लब्धसंज्ञो ब्रवीत्यंधे तमस्यहमेतावंतं कालं प्रक्षिप्तोऽभू
वं न किंचिन्मया चेतितमिति। जाग्रतश्चैकविषयविषक्तचेतसोपि दे
हो विध्रियते। मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति तस्मान्न जागर्त्ति नापि स्वप्नो

न्परयति निःसंज्ञत्वात् तानापि ष्ट तुःप्राणो ष्मणोर्भावात्। मुग्धे हि जंतोमृते
पंस्यात् न वा मृतः इति [illegible] रुष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालं ते भे
निश्चे [illegible] यार्थं प्राणोस्ति नास्तीति [illegible] नासिकादेशं पादप्राणो ष्मणो रक्षितं ना
वगच्छेति ततो मृतोयमित्य ध्यवसाय दहनायारचयंनयंति अथ तु प्राण
मूष्माणं वा प्रतिपद्यंते ततो नायं मृत इत्य ध्यवसायसे ज्ञालाभायभि
ना प्रज्यं ति। पुनरुच्छ्व नादि ष्टंगतोनहि यमराष्ट्रात्रसागच्छंति अस्तु तर्हि
सुप्तो निःसंज्ञत्वाद्मृतत्वाच्च। न वेळ शस्यपात मुग्धः कदाचिच्चिरमपि
नोच्छ्व सितिस वेपथुरस्य देहो भवति सपानकं च वदनं विस्फारितं नेत्रं ३६
३५ सुप्तः सु प्रसन्नवदनस्तु ल्यकालं पुनःपुनरुच्छ्वसिति निमीलिते
अस्य नेत्रे भवतः न चास्य देहो वेपते पाणिपेषणमात्रेण च सुप्तः समुत्था

पर्यंतिनं मुग्धं मुद्गरघातेनापि निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः सु
क्षा लसंपाताद्धि निमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादि निमित्तत्वाच्च स्वापस्य
न च लोकेस्ति प्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति। पारिशेष्यादर्धसंपत्तिर्मुग्धतेत्य
वग धीमः निःसंज्ञकस्तु संपन्नः इतरस्मात्तु वैलक्षण्यादर्धसंपन्न इति कथं
पुनरर्धसंपत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुं। यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्वा
सासता सोम्य तदा संपन्नो भवति अत्र स्तेनोस्तेनो भवति नैनं सेतुमहो
रात्रे तरतो न सुकृतं न दुष्कृतमित्यादि। तावेह सुकृतदुष्कृतयोः प्रा
प्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति न च सुखित्वप्रत्ययो
दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते। मुग्धेपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्येते
तस्माद्दुपाधिउपशमात् सुषुप्तवन्मुग्धेपि कृत्स्नसंपत्तिरेव भवितु

मर्हति नार्धसंपत्तिरिति। अत्रोच्यते। न क्रमो मुक्त्यर्धसंपत्तिर्जीवस्य
ब्रह्मणा भवतीति किं तर्हि। अर्धेन सुकृतपक्षस्य भवति मुक्त्यर्धमर्धेना
न्यस्यांतरपक्षस्येति क्रमः। दर्शितं च मोहस्य स्वापेन साम्यं वैषम्यं चैव द्वारं
चैतन्मरणस्य यदास्य सावशेषं कर्म भवति तदा वाङ्मनसी प्रत्यागच्छतः।
यदा तु निरवशेषं कर्म भवति तदा प्राणोष्मा णावपगच्छतः। तस्मा
दर्धसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छंति। यत्तूक्तं न पंचमी काचिद्वस्थास्ति प्रसिद्धा
स्तीति। नैष दोषः। कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धिः स्यात् प्रसिद्धा चै
षा लोकायुर्वेदयोः अर्धसंपन्नत्वमुपगमाद्य न पंचमी गण्यत इत्यनव २७
द्यं॥ ॥ न स्थानतोपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि॥ ॥ येन ब्रह्मणा सु
२७ षुप्त्यादिषु जीव उपाध्युपशमात्संपद्यते तस्येदानीं स्वरूपं श्रुति

वङ्गो न निर्धार्यते सन्त्युभयलिंगाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः सर्वकर्मा सर्वका
मः सर्वगंधः सर्वरसः इत्येवमाद्याश्च सविशेषलिंगाः। अस्थूलमनण्वह्र
स्वमदीर्घमित्येवमाद्याश्च निर्विशेषलिंगाः। किमासु श्रुतिषूभयलिंगं
ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं उतान्यतरलिंगं यदाप्यन्यतरलिंगं तदापि किं सविशेषं उ
त निर्विशेषमिति मीमांस्यते। तत्रोभयलिंगश्रुत्यनुग्रहादुभयलिंगमेव ब्र
ह्मेति एवं प्राप्ते ब्रूमः। न तावत्स्वतः एव परस्य ब्रह्मण उभयलिंगत्व
मुपपद्यते न ह्येकं वस्तु स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं तद्विपरीतं चेत्यव
धारयितुं शक्यं विरोधात् अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति त
दपि नोपपद्यते। न ह्युपाधियोगादन्या दृशस्य वस्तुनोन्यादृशः

छ

स्वभावः संभवति। न हि स्वभावः सन्स्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगा
द्रव्यो भवति भ्रममात्रत्वादस्य तद्यावेशनिवेशस्य। उपाधीनां चाविद्याप्रत्यु
पस्थापितत्वात्। अतश्चान्यतरलिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं
निर्विकल्पमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न तद्विपरीतं। सर्वत्र हि ब्रह्मस्वरूपप्र
तिपादनपरेषु वाक्येषु अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्येवमादिष्वपा
स्तसमस्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते॥ ॥न भेदादिति चेन्न प्रत्येकम ३८
तद्वचनात्॥ ॥अथापि स्याद्यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिंगमेव ब्र
३८ ह्मणास्य स्वतः स्यान्न तूभयलिंगत्वमस्तीति तन्नोपपद्यते कस्मा
त्। भेदात्। भिन्ना हि प्रतिविद्यं ब्रह्मण आकाराः उपदिश्यन्ते चतुष्पा
द्ब्रह्म षोडशकलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरं ३८

वै; व्यानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवं जातीयकाः तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणो
ऽभ्युपगंतव्यं ।। नम्रलूनोभयलिंगत्वं ब्रह्मणः संभवतीति प्राप्तमप्यविरो
धः उपाधिकृतत्वात् आकारभेदस्यान्यथाहि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं
प्रसज्येतेतिचेत् नेति ब्रूमः । कस्मात् प्रत्येकमतद्वचनात् प्रत्युपाधिभेदं
ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृत
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
अत योऽयमात्मेत्यादिभ्यः । न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते व
क्तुं ।। अपि चैवमेके ।। अपि चैवं भेददर्शनापवादपूर्वकमभेदमेवैके
शाखिनः समामनंति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।।१।। तथान्येपि भोक्ता भोग्यं प्रेरिता
[illegible] सर्वं प्रोक्तं [illegible] समाप्त [illegible]

रेवं मत्वा सर्वज्ञोऽक्रियविशिष्टं ब्रह्मैव तदिति समस्तस्य भोज्य भोक्तृ नियंतृ लक्षण
स्य प्रपंचस्य ब्रह्मैकस्वभावतामध्यायते। कथं पुनराकारवदुपदेशिनीषु नाका अ
रोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पु
नर्विपरीतमिति। अत उत्तरं पठति। ।।अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्।। रू
पाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत्। कस्मात् तत्प्रधान
त्वात्। अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् आकाशो वै ना
म नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यं
तरो ह्यजः। तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू
रित्येवमादीनि हि वाक्यानि निःप्रपंचब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि नार्थांतरप्रधा
३८ नानीति। एतत्प्रतिष्ठापितं तत्तु समन्वयादित्यत्र। तस्मादेवंजातीयकेषु
वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं इतराणि त्वाकारव

ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि न तत्प्रधानानि उपासनाविधि प्रधानानि हि ता
नि तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यं सति तु विरोधे तत्प्रधाना
न्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवंतीत्येष विनिगम नायां हेतुः येनोभ
यीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पुनर्विपरीतमि
ति। का तर्हि आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह॥ ॥प्रका
शवच्चावैयर्थ्यात्॥ ॥यथा प्रकाशः सौर्यश्चांद्रमसो वा वियद्व्याप्या
वतिष्ठमानोंगुल्याद्युपाधिसंबंधात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमा
नेषु तद्भावमिव प्रतिपद्यते। एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसंबंधात्त
दाकारतामिव प्रतिपद्यते। तदाकारालंबनो ब्रह्मण आकारविशेषो
पदेश उपासनार्थो न विरुध्यते। एवमवैयर्थ्यमाकारवद्ब्रह्मविषया

णामपि वाक्यानां प्रामाण्यमिति। नहि वेद वाक्यानां कस्यापि दर्पवत्वं कस्य
चिद्दनर्थकत्वं वा मतिं युक्तं प्रामाण्यं प्रमाणस्याविशेषात्। नन्वेवमपि वस्तु
रस्सा प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्युभयलिंगत्वं ब्रह्मणोस्तीति तद्धि रूप्यते
नेति क्रमः उपाधिनिमित्तस्य वस्तुधर्मत्वानुपपत्तेः। उपाधीनां चाविद्याप्रत्यु
पस्थापितत्वात्सामेव चैनैसर्गिक्यामविद्यायां लोकवेदव्यवहार
वतार इति तत्र तत्रावोचाम॥ आह च तन्मात्रं॥ ॥आह च श्रुतिश्चैतन्यमा
मात्रं विलक्षणरूपांतर रहितं निर्विशेषं ब्रह्म। यथा सैंधवघनोऽनंतरोऽबा ८०
ह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघ
८० न एवेति। एतदुक्तं भवति। नास्यात्मनोंतर्बहिर्वा चैतन्यादन्यद्रूपमस्ति
चैतन्यमेव तु निरंतरमस्य स्वरूपं। यथा सैंधवघनस्यांतर्बहिश्च ल

वण रस एव निरंतरो भवति नरस्यांतरं तथैवेति ॥ दर्शयति चाथो अ
पि स्मर्यते ॥ दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनैव ब्रह्म निर्विशेषत्वम् अ
थात आदेशो नेति नेति अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि यतो
वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सहेत्येवमाद्या ॥ बाष्कलिना च बाध्वः पृष्टः सन्न
वचनेनैव ब्रह्म प्रोवाचेति श्रूयते । सहोवाचाधीहि भो इति स तूष्णीं ब
भूव । तंह द्वितीये वा तृतीये वचन उवाच ब्रूमः । खलु त्वं तु न विजानासि उप
शांतोयमात्मेति तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदिश्यते ज्ञेयं यत्त
त्प्रवक्ष्याम्रि यत्ज्ञात्वा मृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्य
ते इत्येवमाद्यासु । तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते
माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां

तृतीयेवा ५

ज्ञातुमर्हसीति || अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् || यत एव चायमात्मा चै
तन्यस्वरूपो निर्विशेषो वाङ्मनसातीतः परप्रतिषेधोपदेश्यः । अत एव चा
स्योपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदि
त्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना
बहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमा
त्मेति । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्य
ते जलचंद्रवदित्येवमादिषु । अत्र प्रत्यवस्थीयते || || अंबुवदग्रह
णात्तु न तथात्वम् || || न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रह
श्रि २ णात् । सूर्यादिभ्यो हि मूर्त्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्त्तं जलं गृह्य
४१ ते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिंबोदयः । न त्वात्मा मूर्त्तो न चास्मात् पृथग्भूता ४१

विप्रकृष्टदेशाश्चोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टांत इति
अत्र प्रतिविधीयते ॥ ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमंतर्भावादुभयसामंजस्यादेवं ॥
युक्त एव त्वयं दृष्टांतः विवक्षितांशसंभवात् । न हि दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः क्व
चित्किंचिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्दर्शयितुं शक्यते । सर्व
सारूप्ये हि दृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषिकया
जलसूर्यकादिदृष्टांतप्रणयनं । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्र
मुपन्यस्यते । किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति तदुच्यते । वृद्धिह्रास
भाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबं जलवृद्धौ वर्धते जलह्रासे ह्रस
ति जलचलने चलति जलभेदे भिद्यत इत्येवं जलधर्मानुविधायि
भवति । न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थतोऽवि

कृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्मदेहाद्युपाध्यंतर्भावाद्धनतद्वोपाधिधर्मान्वद्भि
ज्ञासादीन व्यनुभवो ईक्ष्यांतदार्ष्टांतिकयोः सामंजस्यादविरोधः॥१८
दर्शनाद्व॥ ॥दर्शयति च श्रुतिः परस्यैव ब्रह्मणो देहादिषूपाधिष्वंतरवस्थप्र
वेशं पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः। पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आ
विशदिति। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्यपेतिय तस्मात्तदपुक्रमेतत् अतएव
चोपमा सूर्यकादिवदिति। तस्मान्निर्विकल्पैकलिंगमेव ब्रह्म नोभयलिंगं
नविपरीतलिंगं चेति सिद्धम्। अत्र केचिदेव आह करणे कल्पयंति प्रथमं
तावत्किं प्रत्यस्तमितोशेषप्रपंचमेकाकारं ब्रह्मोत प्रपंचवदनेकाकारो ८२
पेतमिति द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपंचत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्मोत बो
८२ धलक्षणमुतोभयलक्षणमिति। अत्र वयं वदामः सर्वथाप्यानर्थक्य

मधिकरणांतरारंभस्येति चेत् तावदनेकालिंगत्वं परस्य ब्रह्मणो निराकर्त्त
व्यामित्ययं प्रयासः। तत्पूर्वेणैव नस्थानतोपीत्यनेनाधिकरणेन निरस्तं तमि
३ से त्युत्तरमाधिकरणं प्रकाशवच्चैतद्यर्थ्यमिवश्वभेदानस्यलक्षणमेव ब्रह्म
नबोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं। विज्ञानघनएवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसं
गात्। कथं वा निरस्तचैतन्यं ब्रह्मचेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत। नापि
बोधलक्षणमेव ब्रह्म न सल्लक्षणमिति शक्यं वक्तुं। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इ
त्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्। कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोभ्युपगम्यते। न
चानुपलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं। पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात्। स
त्ताव्यावर्त्तमेन बोधेन बोधव्यावर्त्तत्याच सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य
तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिसिद्धं सप्रपंचत्वं प्रसज्येत। श्रुतत्वाद् दोष इति चेत्।

न एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः। अथ सत्तैव बोधो बोध एव च सत्तानानयोः प
रस्परं व्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत तथापि किं सद्रूपलक्षणं ब्रह्मोत बोधलक्षण
मुतोभयलक्षणमिति अयं विकल्पो निरालंबन एव स्यात्। सत्ताभिन्नैका
धिकरणत्वे नैवास्माभिर्नीतानि। अपि च। ब्रह्मविषयासु श्रुतिष्वाकारवद
नाकारप्रतिपादने न विप्रतिपन्नास्वनाकारं ब्रह्मेति परिगृह्यते ऽवश्यं च
क्रव्येतरासां श्रुतीनां गतिः। तादर्थ्येन प्रकाशवच्चेत्यादीनि सूत्राण्यपि वेत्त
रात्संपद्यंते। यदप्याहुराकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपंचप्रविलयमुखेना
नाकारप्रतिपत्त्यर्था एव न पृथगर्था इति तदपि न सम्यगिवानभिवदृश्यते
८३ कथं येह परविद्याधिकारे केचित्प्रपंचा उच्यंते यथा यमुक्तास्य हृदयः। ४३
शतादशे प्रपंचे हरयो यं वेद रावसहस्राणि च बहूनि चानंतानि चैतसेव
हरि २

मादयः सर्वोऽपि प्रविलयार्थास्तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्युप
संहारात्। ये पुनरुपासनाविधानाधिकारे अपं चाउच्यंते यथा मनोमयः प्राण
शरीरो भारूप इत्येवमादयो न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यं सकृत्तु कुर्वीतेसेवं
जातायकेन प्रकृतेनैवोपासनाविधिना तेषां संबंधात् श्रुत्याचैवं जाती
यकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवक... ल्पमानेन लक्षणया प्रविलया
र्थत्वम वकल्पते। सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सत्यरूपवदेवाहि
तमुपधानत्यादिति विनिगमनकारणाभावानवकाशः स्यादाकलमप्येषां य
थोपदेशं क्वचिद्दुरितक्षयः क्वचिदैश्वर्यप्राप्तिः क्वचित्क्रममुक्तिरित्यवग
म्यत एवेति। अतः प्राधान्येनार्थं च वोपासनवाक्यानां ब्रह्मवाक्यानां च न्याय्यं
नैकवाक्यत्वं। कथं तेषामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्येत इति वक्तव्यं एकनियो
बेचन ४

गम्यतीति: प्रत्याजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् न । ब्रह्मवाक्ये हि नियोगाभा
वात् । वस्तुमात्रपर्यवसायी । नहि ब्रह्मवाक्यमिन्निनियोगोपदेशो । नित्यं तद्वि
स्वरेणाप्र[illegible]तिष्ठापितं न तत्कुसुमवत् पादित्वच्च । किं विषयश्चात्र नियोगो
स्तीति चेत् इति वक्तव्यं । पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्विति स्वव्यापारे कस्मिंश्चि
न्नियुज्यते । ननु द्वैतप्रपंचप्रविलयो नियोगविषयो भविष्यति । अप्रवि
लापिते हि द्वैतप्रपंचे ब्रह्मतत्वावबोधो न भवति । अतो ब्रह्मतत्वावबो
धप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपंचः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोनु
ष्ठातव्य उपदिश्यते । एवमपवर्गकामस्य प्रपंचप्रविलयः । यथा च तम
सि व्यवस्थितं घटादितत्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविला
प्यते एवं ब्रह्मतत्वं अवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपंचः प्रविलाप ४०
४४ तिपादितं ८

पयि तव्यः। आत्मस्वभावो हि प्रपंचो न प्रपंचस्वभावं ब्रह्म ते न नामरूपप्र
पंच प्रविलापनेन ब्रह्मतत्वावबोधो भवतीति तत्र वक्तव्यं कामः कोयं प्रपं
चः प्रविलापो नाम। किमग्निप्रतापसंपर्कात् घृतकाठिन्यप्रविलय
इव प्रपंच प्रविलपः कर्त्तव्यः आहोस्विदेकस्मिं ब्रह्मणि तिमिरकृतानेकचं
द्र प्रपंचवदविद्याकृतो ब्रह्मणि नामरूपप्रपंचो विद्यया प्रविलापयि
तव्य इति तत्र यावत्तावद्विद्यमानो यं प्रपंचो देहादिलक्षणः आध्यात्मिको
बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः प्रविलापयितव्यः इत्युच्यते स पुरुषमात्रे
णाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलयोपदेशोऽशक्यविषय एव स्या
त्।। एकेनवादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलपः कृतः इदानीं पृथिव्यादि
शून्यं जगदभविष्यत्। अथ यथाविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपंचो

विद्यया प्रविलीयत इति अथ पादत्रितो ब्रह्मैवाविद्याध्वस्त प्रपंच इत्याख्याने
नावेदितव्यं। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति तस्मिन् आदे
दिने विद्या स्वयमेवोपद्यते तथा यान्वाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्वस्तः सक
लोयं नामरूप प्रपंचः स्वप्नप्रपंचवत्प्रविलीयते। अनाबोद्धृतै ब्रह्मणि तद्ब्र
ह्मज्ञानं कुरु प्रपंचविलयं चेति शतकलोप्युक्तेन ब्रह्मज्ञानं प्रपंचविलयो
वा जायते। अन्यथा वेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानाविषयः प्रपंचविलयं विषयो वा नि ४५
योगः स्यात्। ननु प्रपंच ब्रह्मतत्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः रज्जुस्वरूपप्रका
शनेनैव हि तत्स्वरूपाविज्ञानमविद्याध्वस्त सर्पादि प्रपंचविकल्पश्चापि
४५ वाति नवकृतमेव पुनः क्रियते। मिथ्योपाधि यत्प्रपंचावस्थापी जीवं गम्य
ते जीवो नाम स प्रपंचपक्षस्यैव वास्या ब्रह्मपक्षस्यैव वा प्रथमे विक

त्वे निःप्रपंचब्रह्मतत्त्वप्रतिपादनेनप्रधिव्यादिवज्जीवस्यापिप्रविलापि
त लोकस्य प्रपंचप्रविलयेऽनुपयोग उच्यते। कस्य चानियोगनिष्ठत
या मोक्षोवाप्तव्य उच्येत। तद्धितायापि ब्रह्मैवाभियोज्यस्वभावं जीवस्य स्व
रूपं जीवत्वमविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मात्मनि योज्याभावान्नि
योगाभाव एव। प्रपंच्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारे पठितास्तत्त्वाभिमुखी
करणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधानाः। लोके पादं पश्येदमाकर्णयेति
चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रतिध्यानमात्रं कुर्विल्त्युच्यते न साक्षात्तज्ज्ञानमेव
कुर्विति नोमासिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते कदाचिन्नजायते तस्मात्तं
प्रतिज्ञानाविषय एव दर्शयितव्यो ऽशापादितुकामेन तास्मिन्दर्शिते स्वयमेव
यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते। न च प्रमाणान्तरेण यथाप्रसिद्धेर्थेऽन्य

सावधान

धाज्ञानं नियुक्तस्याप्युत्पद्यते। यदि पुनर्नियुक्तोहमित्यन्यथा ज्ञानं कुर्यात् न
तु तज्ज्ञानं किंतर्हि मानसी सा क्रिया। स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्यते भ्रांतिः सा ज्ञानं
तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं च न तन्नियोगशतेनापि कारयितुं शक्यते। न च
प्रतिषेधशतेनापि वारयितुं शक्यते।। न हि तत्पुरुषतंत्रं वस्तुतंत्रमेव हि तत्
अतोपि नियोगाभावः। किंचान्यन्नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति आम्नाय इत्य
दस्तुपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात्। अथ शास्त्रमेका ७८
नियोज्यब्रह्मात्मत्वमाचक्षीत तदेव बोधयेच्च पुरुषं नियुंजीत ततो ब्रह्मशास्त्रस्यै
कस्य वस्तुपरताद्धि रूपार्थपरता च प्रसज्येयातां नियोगपरतायां च श्रुत
तहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षस्यादृष्टफलत्वं मानित्यत्वं चेत्येवमा
७८ दयो दोषाः न कैश्चित्परिहर्तुं शक्याः। तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न

द्व्यर्थपरता विरूद्धार्थपरताच्च

नियोगनिष्ठा नि। अतश्चैकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्युक्तं मध्यमपगम्य
मानं पिच ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निःप्रपंचो
रोपदेशेषु वा सिद्धं। नहि शब्दांतरैर्भिः प्रमाणतो नियोगस्य देशगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग
इति शक्यं आश्रयितुं। प्रयाज दर्शपूर्णमासवाक्येषु साध्यं का रांत्या नाना ते एक
मेकत्वं। नात्यह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारो ऽस्ति नहि ना क रूप
तादयो गुणाः प्रपंचप्रविलयापकारगः। नापि प्रपंचविलयो ना रूपत्वादि
गुणोपकारी। परस्परविरोधित्वात्। नहि कृत्स्नप्रपंचप्रविलापनं प्रपंचैकदे
शापेक्षणं चैकस्मिन् धर्मिणि युक्तं समावेशयितुं। तस्मात् यदूर्ध्वम् एव विभा
गम् आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति॥ ६७॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति
ततो ब्रवीति च भूयः॥ ।द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्युपक्रम्य पंच

च महाभूतानि निर्द्धारितान्येन प्रविभज्यामूर्त्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य महा
रजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पठ्यते । अथात आदेशो नेति नेति ।
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति
जिज्ञास्यते । न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किंचित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते इतिशब्दे
न त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते । नेति नेतीति इतिपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य
इतिशब्दश्चायं सन्निहितालंबन एवंशब्दसमानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते इ ८१
ति ह स्मोपाध्यायः कथयतीत्येवमादिषु सं । निहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्रूप
द्वयं सप्रपंचं ब्रह्मणः तस्य ब्रह्मणस्ते द्वे रूपे ततश्च नः संशय उपजायते । किमयं प्र
८१ तिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्याहोस्विदेकतरं यदाप्येकतरं तदा
पि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्ट्याहोस्विद्रूपं प्रतिषेधति ब्रह्म परिशि

चै

नेतीति तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशंकामाह। द्वौ चै तौ प्रतिषेधौ
द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात्। तयोरेकेन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते परेण रूपव
द्ब्रह्मेति भवति मतिः। अथवा अत्यैव रूपवत्प्रतिषिध्यते। तद्धि वाङ्मनसातीतत्वा
दसंभाव्यसद्भावं प्रतिषेधार्हं न तु रूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधार्हः
अभ्यासस्त्वा [illegible] दरार्थः। इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः
न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते। शून्यवादप्रसंगात्। किंचिद्धि परमार्थमालंब्या
परमार्थः प्रतिषिध्यते। यथा रज्ज्वादिषु सर्पादयः। तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिं
श्चिद्भावे ऽवकल्पते। कृत्स्नप्रतिषेधे तु कोऽन्यो भावः परिशिष्यते। अपरिशि
ष्यमाणे चान्यस्मिन्य इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। त भ
स्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः। नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्य

ते ब्रह्मते श्रुयाणी स्याद्युपक्रमविरोधादसम्बद्धसम्भवति। असत्ब्रह्मेति वेद
चेदित्यादिनिंदाविरोधादस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्याद्यवधारणविरोधात्सर्व
वेदांतकोपप्रसंगाच्च वाङ्मनसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणा
भिधीयते। नहि महता परिकरबंधेन ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनं
तं ब्रह्मेत्येवमादिना वेदांतेषु ब्रह्मप्रतिपाद्य तस्यैव पुनरभावोभिलप्येत
प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि न्यायः प्रतिपादनप्रक्रिया प्र
षेषा यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति एतदुक्तं भवति वाङ्मन
सातीतमविषयांतःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्र पु॰ ४८
ह्मेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपंचं प्रतिषेधति परिशिष्टं नक्ति ब्रह्मेत्युप च २ ..
४८ गंतव्यं तदेतदुच्यते। प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति तति प्रकृतं यदेता व

इयत्ता

यत्ता वत्सरिश्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति
तद्धि प्रकृतं प्रपंचितं पूर्वस्मिन् ग्रंथे अधिदैवमध्यात्मं च तज्जनितमेव च
वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभूतं पुरुषशब्दोदितं लिंगात्मव्य
पाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दर्शितममूर्तरसस्य पुरुषस्य च हेतु
र्व्याख्यरूपयोर्भिन्नत्वानुपपत्तेः स्याद्येतत् सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं संनिहिता
लंबनेनेति करणेन प्रतिषेधः कुतः प्रत्युपनीयत इति गम्यते ब्रह्मणः
तद्रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्यां निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रंथे न स्वप्रधानत्वेन
प्रपंचिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रां त
तं अथात आदेशो नेति नेतीति तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्र
ह्मणः स्वरूपावेदनायेदमिति निर्णीयते । तदास्पदं हीदं समस्तकार्यं ने

ति नेतीति प्रतिषिद्धं। युक्तं च कार्यस्य वाचारंभणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति
२न नेति नेतीति प्रतिषेधनं तु ब्रह्मणः सर्वकल्पनामूलत्वात् नचात्रेयमाशं
का कर्तव्या। कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव
पुनः प्रतिषेधति प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति। यतो नेदं शा
स्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्विदं रूप
द्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृश्यते प्रतिषेधाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रति
पादनाय चेति निरवद्यं। द्वौ वै तौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि
मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। यद्वा पूर्वः प्रतिषेधो भूतराशिं प्रतिषेधत्युत्त
रो वासनाराशिं। अथ वा नेति नेतीति वीप्सेयं इतीति यावत्किंचिदुत्प्रे ४८
४८ क्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। परिगणितप्रतिषेधो हि क्रियमाणो यदि नै

तद्ब्रह्म किमन्यद्ब्रह्मलवोक्ष्यति जिज्ञासास्यात् वीप्सायां तु सत्यां समस्तवि
षयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्त्तते त
स्मात् प्रपंचमेव ब्रह्मालोकल्पितं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः।
तत्रैव एवं निर्णयो यतस्ततः प्रतिषेध्याकूयो ब्रवीसन्यत्परमस्तीति अभा
वा वसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणो किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात्तत्रै
पाक्षरयोजना नेति नेतीति ब्रह्मा। दिरूपतमेवादेशं पुनर्निर्दिशति नेति नेती
लस्य कोऽर्थः। न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति अतो नेतीत्युच्यते नेति
न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः। तद्दर्शयति अन्यत्परम प्रतिसिद्धं ब्रह्मास्ती
ति यदा पुनरेव मक्षराणि योज्यंते न ह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपंचप्रति
षेधरूपाहादेशनादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोऽस्तीति तदा ततो ब्रवीति

च भूय इत्येतन्नामधेयं विषयं योजयितव्यं अथ नामधेयं सत्यस्य
सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति हि ब्रवीति तच्च ब्रह्मावसा
ने प्रतिषेधे समंजसं भवति अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं सत्यस्य
सत्यमित्युच्येत । तस्माद्ब्रह्मावसानोयं प्रतिषेधो नाभावावसान इ
त्यध्यवस्यामः ॥ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ ॥ यत्तत्प्रतिषिद्धप्रपंचजाता
दन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यत इति उच्यते तदव्यक्तमनिंद्रिय
ग्राह्यं सर्वदृश्यसाक्षित्वात् आह ह्येवं श्रुतिः । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्य
द ते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये नात्म्ये निरुक्ते निल ५०
५० यन इत्याद्याः स्मृतिरप्यव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यत इत्या

घा॥ ॥अपिसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्॥ अपिचैवमात्मानंनिरस्त-
समस्त: प्रपंचमव्यक्तंसंराधनकालेपश्यंतियोगिनः संराधनंभक्तिध्यानप्रणि-
धानाद्यनुष्ठानं। कथंपुनरवगम्यतेसंराधनकालेपश्यंतीति प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। तथाहि श्रुतिः। पराञ्चिखानिव्यतृण-
त्स्वयंभूस्तस्मा। त्परां‌ङ्पश्यतिनांतरात्मन्। कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति ज्ञानप्रसादेनविशुद्धसत्वस्ततस्तु
तंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानइतिचैवमाद्या। स्मृतिरपि। यंविनिद्राजि-
तश्वासासंतुष्टाःसंयतेंद्रियाः। ज्योतिःपश्यंतियुंजानास्तस्मैयोगा-
त्मनेनमः॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनमितिचैवमाद्या। न
नुसंराध्यसंराधकभावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वंस्यादितिने
प्र२

म्यते ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ य
था प्रकाशा आकाशसवितृप्रभृतयोंगुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिषु स
विशेषा इवावभासंते न च स्वाभाविकीमविशेषतां जहति एव
- मुपाधिनिमित्तएवायं भात्मनो भेदः स्वतस्त्वैकात्म्यमेव तथा हि वेदांतेष्वभ्यासे
न जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ ॥ अतोनंतेन तथा हि लिंगं ॥
अतश्च स्वाभाविकत्वादभेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्ययाविद्यां वि
धूय जीवः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिंगं स यो
ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि ॥
५१ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुंडलवत् ॥ ॥ तस्मिन्नेव संराध्यसंराधक ५१
भावे मतांतरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये । क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो
व्यपदिश्यते ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन

द्रष्टृ द्रष्टव्यत्वेन च परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति गंतृ गंतव्यत्वेन यः सर्वा
णि भूतान्यंतरो यमयतीति नियंतृ नियंतव्यत्वेन क्वचित्तयोरेवाभेदो व्यप
दिश्यते । तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि एष त आत्मा सर्वांतर एष त आत्मांतर्याम्यमृत
इति तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्यभेद एवैकांतिकः एव परिगृह्येत भेदव्यप
देशो निरालंबन एव स्यात् । अतउभयव्यपदेशदर्शनादहिकुंडलवदत्र
तत्त्वं भवितुमर्हति । यथा हि रित्यभेदः कुंडलाभोगप्रांशुत्वादीनि तु
भेद एवमिहापीति ॥ ॥प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ ॥अथवा प्रकाशा
श्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यं । यथा प्रकाशः सावित्रः तदाश्रयश्च सविता ना
त्यंतभिन्नो उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ च भेदव्यपदेशभाजौ
भवत एवमिहापीति ॥ ॥पूर्ववद्वा ॥ ॥ यथा वा पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशा

द्ब्रह्माद्वैतैकत्वमिति तथैवैतद्बुद्धिमर्हति। तथा ह्यविद्याकल्पितस्य बंधस्य वि
द्यया मोक्ष उपपद्यते। यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्मा हि कुंडल
वा न्यायेन परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रय न्यायेन चैकदेशभूतो
ऽभ्युपगम्येत तत पारमार्थिकस्य बंधस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वात् मोक्षशा
स्त्रं वैयर्थ्यं प्रसज्येत। न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवदुपदिशा
ति अभेदमेव हि श्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमे
वानुवदत्यर्थांतरविवक्षया। तस्मात्प्रकाशादिवब्रह्माद्वैतैकत्वमित्येष एव
सिद्धांतः। प्रतिषेधाच्च॥ ॥इतश्चैष परपक्षसिद्धांतो प्रकारणं परस्मादात्म ५२
५२ प नोऽन्यं चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्येवमादि। अथात आदे
शो नेति नेति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिति च। ब्रह्मव्यतिरिक्त
ह्ला १

वं
प्रँचनिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषणाच्च एष एव सिद्धांत इति गम्यते ॥
॥ परमतः सेतून्मानसंबंधभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ॥ यदेतन्निरस्तसमस्तप्र
पंचं ब्रह्म निर्धारितं। अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविप्रतिपत्तेः।
संशयः। कानिचिद्वाक्यानि आपातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि प
रमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयंतीव तेषां परिहारमभिधातुं अयमुपक्रमः क्रिय
ते। परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितुमर्हति कुतः। सेतुव्यपदेशादुन्मानव्य
पदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति सेतुव्यपदेशस्तावत् अथय
आत्मा स सेतुर्विधृतिरित्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति।
सेतुशब्दश्च लोके जलसंतानविच्छेदकरे मृद्दार्वादिप्रचये प्रसिद्धः ॥
इहत्य सेतुशब्दः आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोर

म

न्यस्य वस्तु नोऽस्ति त्वं गमयति । सेतुं तीर्त्वेति च तरति शब्दप्रयोगात् यथा
लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जांगलं सेतुं प्राप्नोत्येवमात्मानं सेतुं तीर्त्वा अना
त्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते । उन्मान व्यपदेशाच्च भवति तदेतत्
ब्रह्म चतुष्पाद् अष्टाशफं षोडशकलमिति । यच्च लोके उन्मितमेतावदिद
मिति परिच्छिन्नं कार्षापणादि ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्म
णोऽप्युन्मानान्न ततोऽन्येन वस्तुनास्त्येव इति व्याप्ति गम्यते तथा संबंधव्य ५२
पदेशो भवति । सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति शारीर आत्मा प्रा
ज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति च अधिता नांचबधिते नस्स बंधो दृष्टः यथा नराणां
५३ नगरेश्वराणां वा नांच ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषुप्तौ अतस्ततः परमन्य
दस्तीति मा स्तीं गम्यते । भेदव्यपदेशाच्चैतमेवार्थं गमयति तथा हि अन्य
ति १

अथ य एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते इत्यादि सोधारमीश्वरं व्यप
दिश्य ततो भेदेनास्याधारमीश्वरं व्यपदिशति। अथ य एषोक्षिणि पुरु
षो दृश्यते इति अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति तस्यैतस्य तदेव रूपं
यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति सावधिकं चैश्व
र्यमनुष्यपो व्यपदिशति। ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां
चेत्येकस्य पेचैतस्मादर्वांचो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्येकस्य य
थेदं मागधस्य राज्यमिदं वैदेहस्येति। एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो
ब्रह्मणः परमस्तीति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते॥ सामान्यात्तु॥ ।तु शब्देन प्रद
र्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि न ब्रह्मणोन्यत्किंचिदिह विज्ञातुमर्हति प्रमाणाभावात् न
ह्यन्यस्यास्तित्वे किंचित्प्रमाणमुपलभामहे। सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजा

तस्य जन्मादि ब्रह्मणो ऽभवंतीति निर्धारितं। अनन्यत्वं च कारणात्कार्य
स्य। न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किंचिदजं संभवति सदेव सोम्येदमग्र आसी
देकमेवाद्वितीयमित्यवधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानात् न ब्रह्म
व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वमवकल्पते। ननु सेत्वादिव्यपदेशात् ब्रह्मव्यति
रिक्तं तत्त्वं सत्त्वयन्तानुमानेनोच्यते। सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्य
स्य सद्भावं प्रतिपादयितुं क्षमते। सेतुरात्मेति ह्याह न ततः परस्य सेति
तत्र परस्मिन्न सति सेतुत्वं नावकल्पते इति परं किमपि कल्प्येत न चै ५८
तन्न्याय्यं। हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना आपद्येत सेतुव्यपदेशादात्मनो लौकि
५८ कसेतुनिदर्शनेन तस्य बाह्यवस्तुतां प्रसंजयता मृद्दारुमयतापि प्रसज्येत
[illegible] न चैतन्न्याय्यं। अजत्वादिश्रुतिविरोधात्। सेतुसामान्यात्तु सेतु

४ न व्यपदेशादस्तिपरमिति। तन्नाभिधीयते। ऽन्मान व्यपदेशोपि न ब्रह्मव्याप्तिरिक्त र क्र ५

शब्द आत्मनि प्रयुक्त इति निरूप्यते। जगतस्तत्मर्यादानां च विधारकं
त्वं सेतुस्यामान्यमात्मनः। अतः सेतुरिव सेतुरिति व्यवहृत आत्मा स्तूयते
से तुंती त्वेस्थापितरति क्रमासंस वा लोकोल्पर्थ एव वर्त्तते यथा व्यारति
करणं तीर्णे इति प्राप्त उच्यते। नातिक्रांतः तद्वद्य॥ बुध्यर्थः पादवत्तु पदप्रकृते
उमा वस्तुदस्तित्व प्रसिध्यर्थः॥ किमर्थस्तर्हि बुध्यर्थं उपासनार्थ इति यावत्
चतुष्पाद् ष्ट श फं षोडशा कल्पितेवं रूपा बुद्धिः कथं नाम ब्रह्मणि स्थिरा नु४
२ स्यात् इति विकारेण ब्रह्मणि ऽनुमान कल्पनैवं क्रियते न ह्यविकारेनंते
ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः बुद्धिः शक्यास्थापयितुं मंदमध्यमोत्तमबुद्धित्वा
त्पुंसामिति। पादवत्। यथा मनआकाशयोरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्म

प्रतीकयो र्ब्रह्मणस्सोऽश्चत्वारो वागादयो मनःसंबंधिनः पादाः कल्प्यंते। चत्वार
श्चाग्न्यादय आकाशसंबंधिन आध्यानाय तद्वत्। अथवा पादवदिति य
था कार्षापणे पादविभागो व्यवहारप्राचुर्याय प्रकल्प्यते। नहि सकलेनैव का
र्षापणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते। क्रयविक्रयपरिमाणानियमा
त् तद्वदित्यर्थः॥ ॥स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्॥ ॥ इह सूत्रे द्वयोरपि व्य
पदेशयोः परिहारोऽभिधीयते। यदप्युक्तं संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशा ५५
च्च परमतः स्यादिति तदप्यसत्। यत एकस्यापि स्थानविशेषापेक्षया एते व्य
पदेशा उपपद्येते। संबंधव्यपदेशस्तावदयमर्थः। बुद्ध्याद्युपाधिस्थानवि
५५ शेषयोगादुद्भूतस्य विशेषविज्ञानस्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्म

नासंबंधइत्युपाध्यपेक्षयोपचर्यते न परमितत्वापेक्षया तथा भेदव्यपदेशोपिब्र
ह्मण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया। प्रकाशादिवद्धि स्वरूपभो
पादानं। यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य चांद्रमसस्य चोपाधियोगाद्युपजात
विशेषस्योपाध्युपशमात्संबंधव्यपदेशो भवति उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदे
शः। यथा वा सूच्याकाशादिषूपाध्यपेक्षावेतौ व्यपदेशौ भवतस्तद्वद्
।।उपपत्तेश्च।। उपपद्यते चात्रेदृश एव संबंधो नान्यादृशः। स्वमपीतो
भवतीति हि स्वरूपसंबंधमेनमामनंति। स्वरूपस्य चानपायित्वान्न
नरनगरन्यायेन संबंधो घटते। उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्तु स्वमपी
तो भवतीत्युपपद्यते। तथा भेदोपि नान्यादृशः संभवति बहुतरश्रुतिप्रसि

द्वैते केम्यश्वरत्वश्रुतिविरोधात्। तथा च श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थानेन कृतं भेद
व्यपदेशमुपपादयति। योयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो योयमन्तः पुरुष आका
शो योयमन्तर्हृदय आकाश इति च॥ ॥तथान्यप्रतिषेधाच्च।॥ एवं सेत्वादि
व्यपदेशान्परस्मा[illegible]हेतूननूद्य संप्रति स्वपक्षं हेत्वंतरेणोपसंहरति। तथा
न्यप्रति[illegible]षेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वंतरमस्तीति गम्यते। तथा हि स
एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्स एवं तं परस्माद्योन्यत्रात्मनः स
र्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किंचन। यस्मात्परं नापरम
स्ति किंचित् तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्येवमादीनि वाक्या ५६ नि
५६ नि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं व

वस्त्वंतरं वारयंति। सर्वांतरश्रुतेश्च। न परमात्मनोऽन्योंतरात्मास्ती
त्यवधारयति॥ ॥अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः॥ अनेन सेत्वा
दिव्यपदेशनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च सर्वगतत्वमात
त्मनः सिद्धं भवति अन्यथा हि तन्न सिध्येत्। सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्ये
ष्वंगीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत सेत्वादीनामेवमात्मकत्वात्
तथान्यप्रतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वंतराद्व्यावर्त्तत इति परिच्छेद आत्म
नः प्रसज्येत सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्योऽविज्ञायते। आयामशब्दो
व्याप्तिवचनः शब्दः। यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाशः
आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायोंदिवो ज्यायानाकाशात् नित्यः स

देगतस्याप्युपरिस्थेवमादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनः
अवबोधयंतीति॥३८॥ फलमत उपपत्तेः॥ ॥ तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारि
क्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामयमन्यः स्वभावो वर्ण्यते। यदेत
दिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं जंतूनां
किमेतत्कर्मणो भवत्याहोस्विदीश्वरादिति भवति विचारणा। तत्र तावत्प्र
तिपद्यते फलमत ईश्वराद्भवितुमर्हति कुतः उपपत्तेः॥ स हि सर्वाध्यक्षः सृ ब्रा
ष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रान्विदधद्देशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मा
नुरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते। कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालांतरभा ५७
५७ विफलं भवतीत्यनुपपन्नं अभावाद्भावानुत्पत्तेः। स्यादेतत् कर्म विन
श्यत्स्वकालमेव स्वानुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति तत्फलं कालां

तारतं कर्तृभोक्ष्यत इति तदपि न परिशुध्यति। प्राग्लोकसंबंधात् फल
त्वानुपपत्तेः। यत्कालं हि यत्सुखं दुःखं वा त्मना भुज्यते तस्यैव लोके फ
लत्वं प्रसिद्धं न ह्यसंबद्धस्यात्मना सुखस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रति
यंति लौकिकाः। अथोच्यते। कर्मकार्यादपूर्वात्फलमुत्पद्यत इति
तदपि नोपपद्यते। अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठकोष्ठसमस्य चेतनेना
प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदस्तित्वेव प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः
प्रमाणमिति चेत् नईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयात्॥ ॥श्रुतत्वाच्च॥ ॥न
केवलमुपपत्तेरेवेश्वरं फलहेतुं कल्पयामः। किं तर्हि श्रुतत्वादपी
श्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथा हि श्रुतिर्भवति स वा एष महानज

आत्मा व्यादो वसुदत्तनइत्येवंजातीयका॥ ॥धर्मं जैमिनिरत एव॥
जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातारं मन्यते अत एव हेतोः श्रुतेरुप
पत्तेश्च श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिषु वाक्येषु
तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति ग
म्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत। तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं
स्यात् ननु च क्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तो ५८
यं पक्षः। नैष दोषः। श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत्प्रमाणं यथायं
कर्मफलसंबंधः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः। न चानुत्पाद्य
किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालांतरितं फलं दातुं शक्नोतीति अतः कर्म
५८ णो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्वावस्था अपूर्वं नामास्ती

तित कर्मतेउपपद्यतेवायमर्थउक्तेन प्रकारेण। ईश्वरस्तुफलंददातीत्य
नुपपन्नं॥ अविचित्रस्यकारणस्यविचित्रकार्यानुपपत्तेः वैषम्यनै
र्घृण्यप्रसंगात्तदनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्मात्कर्मादेव फलमिति
॥ ॥पूर्वंतुबादरायणोहेतुव्यपदेशात्॥ ॥ बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्वो
क्तमेवेश्वरं फलहेतुंमन्यते। केवलात्कर्मणोऽपूर्वाद्वा केवलात्फलमि
त्ययंपक्षः तुशब्देनव्यावर्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद्वा यथा[illegible] त
थास्त्वीश्वरात्फलमितिसिद्धांतः कुतः। हेतुव्यपदेशात्। धर्माधर्मयोरपि
कारयितृत्वेनेश्वरोहेतुर्व्यपदिश्यते फलस्यच दातृत्वेन। एषह्येवसा
धुकर्मकारयतितंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषते एषउ एवासाधुकर्मका

रयति तं यमधो निनीषत इति स्मर्यते च्यायमर्थो भगवद्गीतासु यो यो यां यां
तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्य
हं। स तया श्रद्धया युक्तः तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान्म
यैव विहितान्हि तानिति। सर्ववेदांतेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यप
दिश्यंते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं। यत्स्वकर्मानुरूपाः प्रजाः सृजति
विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य ५८
न प्रसज्यंते ॥१००॥ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पा
दकृतौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥सर्ववेदांत
५८ प्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्॥ ॥व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वं। इ
दानीं तु प्रतिवेदांतं विज्ञानानि भिद्यंते न वेति विर्यते ननु विज्ञेयं ब्रह्म
चा

ब्रह्मणः पूर्वापरादिभेदरहितमेकरसं सैंधवघनवदवधारितं तत्र कुतो वि
ज्ञानभेदापेक्षाचिंतावतारः। नहि कर्मबहुत्ववद्ब्रह्मबहुत्वमपि वेदांतेषु प्रति
पिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुं ब्रह्मणामेकत्वात्॥ एकरूपत्वाच्च न चैकरूपे ब्र
ह्मण्यनेकरूपाणि विज्ञानानि संभवंति नह्यन्यथार्थोन्यथाज्ञानमित्यभ्रां
तं भवति। यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्मणि बहूनि विज्ञा नानि वेदांतां
तरेषु प्रतिपादयिषितानि। तेषामेकमभ्रांतं भ्रांतानीतराणीत्यना
स्वासप्रसंगो वेदांतेषु। तस्मान्न तावत्प्रतिवेदांतं ब्रह्मविज्ञानभेद आ
शंकितुं शक्यते। नाप्यस्य चोदनाद्यविशेषादभेद उच्यते ब्रह्मवि
ज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वादविधिप्रधानैर्हि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्र
ह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवोचदाचार्यः। तत्कथमस्येयादि तितके

य भिन्नांसेद्याभेद्दवि तामारभ्यत इति तदुच्यते । सगुणब्रह्मविषयाज्ञान
द्विषया वेयं विज्ञानभेदाभेदचिंतेत्यदोषः । अत्राह कर्मवदुपासना
नां भेदाभेदौ संभवतः कर्मवद्वे वेोपासना निदृष्टफलान्यदृष्टफला
फलानिव बाध्यंते क्रमभुक्ति फलानि च कानिचित्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिद्वा
रेण तेष्वेषाचिंतासंभवति । किं प्रतिवेदांतं विज्ञानभेद आहोस्विन्नेति
तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यंते । नाम्नस्तावद्भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वं
प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु अस्ति चात्र वेदांतांतरविहितेषु विज्ञानेष्वन्यदन्य
न्नाम तैत्तिरीयकं वाजसनेयकं कौथुमकं शाट्यायनकमित्येवमादि त
था रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः वैश्वदेव्यामिक्षा वा
५९ जिभ्यो वाजिनमित्येवमादि अस्ति चात्र रूपभेदः । तद्यथा केचित्पंच

नां पंचाग्निविद्यायां षष्ठमग्निं अपरस्मामनंति अपरे पुनः पंचैव षष्ठं इति तथा
प्राणसंवादादिषु केचिद् न्यूनान्वागादीनामनंति केचिदधिकान् तथा
धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशंकितः कारीर्यादिष्विवात्र
धर्मविशेषः यथाथर्वणिकानां शिरोव्रतमिति एवं पुन [blot] पादयोपि भे द्रपा
दहेतवो यथासंभवं वेदांतांतरेषु योजयितव्याः तस्मात् [blot] नि वेदांतं विज्ञा
न भेद इति एवं प्राप्ते ब्रूमः। सर्ववेदांतप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिंस्तस्मिन्
वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हंति कुतः चोदनाद्यविशेषात् आदि
ग्रहणेन शाखांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रोदिता अभेदहेतवइहाकृष्य
ते संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः। यथैकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखा
भेदेपि पुरुषप्रयत्नस्तादृश एव चोद्यते जुहुयादिति [blot] एवं योह वे ज्ये

दे
ष्ठं च श्रेष्ठं च वेति वाजसनेयिनां छांदोग्यानां च ताद्रूप्येव चोदनाप्रयोज
न संयोगोप्यविशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां स्व तीति रूपमस्य
म यत्र तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिविशेषणान्वितं प्राणत त
त्वं यथा वाजव्यादेव ते रूपं प्राणस्य एवं विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य ते न्नाहि त
रू रूप्यते स्मारव्यादि सैव प्राणविद्येति । तस्मात्सर्व वेदांत प्रत्ययत्वं वि
ज्ञानस्य एवं पंचाग्निविद्यावैश्वानरविद्याशांडिल्यविद्येत्येवमादिषु
पि योजयितव्यं ये तु नामरूपादयो भेदहेतवोभास्यास्ते प्रथम एव कां धी
डे न ना स्मात्स्यादचोदनाभिधानत्वादित्यपरिहृताः इत्यादिकं वि
धी विशेषमाशंक्य परिहरति । ... नैकस्यामपि ।। स्यादेत
देतत्सर्ववेदांतप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदाच्चोपपद्येत तथा हि

६३

वाजसनेयिनः पंचाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमग्निमामनंति तस्या
ग्निरेवाग्निर्भवतीत्यादिना छंदोगास्तु तं नामनंति पंचसंख्ययैव चैत
उपसंहरंति अथ य एतानेवं पंचाग्नीन्वेदेति । येषां स च गुणोस्ति येषां च
नास्ति कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत न चात्र गुणोपसंहारः शक्य
ते प्रत्येतुं पंचसंख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादन्यांश्चतुरः प्रा
णान् वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि छंदोगा आमनंति वाजसनेयिनस्तु पंचम
मप्यामनंति रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेदेति आ
वापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदेवता
भेदादिव यागस्येति चेन्नैष दोषः यत एकस्यामपि विद्यायामेवंजाती
यको गुणभेद उपपद्यते यद्यपि षष्ठस्याग्नेरुपसंहारो न संभवति ॥
भे

तथापि षड्प्राच्नीनां पंचानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नाविद्या
भेदो भवितुमर्हति । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्य
तेपि षष्ठोग्निश्छंदोगैस्तं प्रेतं दिष्टमितोग्नय एव हरंति । वाजसनेयिनस्तु
सांपादिकेषु पंचस्वग्निष्वनुवृत्तायां समिद्धूमादिकल्पनायां निवर्तयं
तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिदित्यादि समामनंति स नित्यानुवादः
अथाप्युपासनार्थः एष वादस्तथापि स गुणः शक्यते छंदोगैरप्युपसंह ६२
र्तुं न चात्र पंचसंख्याविरोध आशंक्यः सांपादिकाग्न्यभिप्राया ह्येषा पंच
संख्या नित्यानुवादभूता न विधिसमवायिनी स्यादितिः । एवं प्राणसंवा
१६२ दादिष्वप्याधिक्यस्य गुणस्य इतरत्रोपसंहारो न विरुध्येत । न चावापोद्वा
पभेदाद्वेद्यभेदो ऽभिधातव्य आशंकेत कस्यचिद्धर्मस्यावापोद्वाप

योऽग्निभूपसोवेद्यराशेरसंदावगमात्। तस्मादेकविद्यमेव ॥ स्वा
ध्यायस्यतथात्वेनाहसमाचाराधिकाराश्च सच वर्णितानियमः॥ यद
प्युक्तमाथर्वणिकानांविद्यांप्रतिशिरोव्रतंविक्षणादृच्यंथांवतदन
पेक्षणादिधाजासेदइतिततत्प्रत्युच्यते॥ स्वाध्यायस्यैष धर्मो नाधिगायाः
कथमिदमवगम्यते यतस्तथा वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे
वेदव्रतोपदेशपरे ग्रंथेआथर्वणिका इदमपि वेदव्रतं वेन व्याख्यात
मिति समामनंति नैतदचीर्णव्रतोधीत इति चाधिकृतविद्यादेत
च्छब्दादध्ययनशब्दाञ्च स्वाध्यायनियमद्ध्यपने धर्म एवैष निर्धार्यते।
ननु चतेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदता शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णं

ण्लि[illegible]ति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणाद् एकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सं[illegible]कीर्य्ये
तैवं ष धर्मः। नेतत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् प्रकृतत्वं ब्रह्मवि
द्यायां यथाविरोधाद्देशामिति च यथाविरोधसंयोगपवेषधर्मः सर्वत्र अ.३
तन्निपपद्यति निदर्शननिर्देशः। यथा बसवाः सप्तासो पादुपः शतौ दनप पा.३
यैता वेदांतरोदतत्रैतान्यनाग्निसंबंधादाथर्वणोदितैकाग्निसंबंधा धा
थर्वणिकानामेव नियम्यंते। तथैवमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसं ५२
बंधात्तत्रैवनियम्यते तस्मादप्यनवद्यं विद्यैकत्वं ॥दर्शयति च॥दर्श
५२ यतिच वेदोपि विद्यैकत्वं सर्ववेदांतेषु वेद्यैकत्वोपदेशात्। सर्ववे
दायत्पदमामनंतीति। तथैतद्वै वबकूचामहदुक्थे मीमांसंत एत

अ०३. पा.३.

र आत्मोपास्य आशंक्यते। नैष दोषो नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनविधिपरं किं तर्हि शमविधि
परं यत्कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेत्याह। एतदुक्तं भवति यस्मा
त्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च। न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सं
भवंति। तस्माच्छांत उपासीतेति। न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपास
नं नियंतुं शक्यते उपासनं तु स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते क्रतुः संकल्पो ध्यानमि
त्यर्थः। तस्य च विषयत्वेन श्रूयते। मनोमयः प्राणशरीरः इति जीवलिंगमतो ब्रूमो जी
वविषयमेतदुपासनमिति सर्वकर्मा सर्वकामः इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जी
वविषयमुपपद्यते। एष म आत्मांतर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेति च हृदयायतनत्वम
णीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ननु ज्यायान्
पृथिव्याः इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पत इत्यत्र ब्रूमो न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं

क्र १ ती २

स० भा० वोभयमस्मिन्नशक्यं समाश्रयितुं विरोधादन्यतराश्रयणे तो प्रथमश्रुतत्वादतृतीयस्त्वे प्र० द्वि० पा० १ २

षु क्रमाश्रयितुं ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मसत्तापेक्षणाभविष्यतीत्याश्रिते च जीवे यदंते ब्रह्म

संकीर्त्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव। तस्मान्मनो

मयत्वादिभिः धर्मैर्जीव उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरु

पास्यं कुतः॥ ॥सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्॥१॥ सर्वेषु वेदांतेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्याल

बनं जगत्कारणमिह च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वा

दिधर्मविशिष्टमुपदिश्यत इत्ययुक्तमेवं प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियेन स्याधिष्यतः

ननु वाक्योपक्रमे शमविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तं॥ ॥अ

त्रोच्यते। यद्यपि शमविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्य

मानेषु संनिहितं भवति जीवस्तु न संनिहितो न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यं। ६४

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥२॥ वक्तुमिष्टाः विवक्षिताः। यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभा
वान्नेच्छार्थः संभवति। तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते। लोकेपि यच्छब्दाभिहितमु
पादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते। यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति। तद्वद्वेदे
प्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवति। इतरदविवक्षितम्। उपादानानुपादाने तु वे
दवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते। तदिह ये विवक्षिता गुणाः उपासनाया
मुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसंकल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यंते। सत्य
संकल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबद्धशक्तित्वात्परमात्मनो वकल्पते। पर
मात्मगुणत्वेन च य आत्मापहतपाप्मेत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतं। आ
काशात्मेत्याकाशवदात्मास्येत्यर्थः। सर्वगतत्वादिभिः धर्मैः संभवत्याकाशेन सा
म्यं ब्रह्मणो ज्यायान्पृथिव्या इत्यादिना चैतदेव दर्शयति। यदाप्याकाश आ

सू॰ भा॰ त्मास्येति व्याख्यायते। तदप्यस्मिन्संपद्यते। सर्वज्ञत्वकारणत्वस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशा प्र॰ द्वि॰ पा॰ १ २
त्मत्वम् तत एव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्यत्वेनाभिवक्षितगुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते।
यत्तूक्तं मनोमयः प्राणशरीर इति जीवलिंगं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति तदपि ब्रह्मण्यु
पपद्यत इति ब्रूमः। सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसंबंधीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसं
बंधीनि भवंति तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः। त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमा
र उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुख इति। सर्व
तः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं। सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति
च। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया इयं तु मनोमयः प्राणशरीर
इति सगुणब्रह्मविषयेत्यविशेषः। अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपा
स्यत्वेनोपादिष्टमिति गम्यते॥ ॥अनुपपत्तेस्तु न शारीरः॥ ३ पूर्वेण सूत्रे ६५
प२

ण ब्रह्मण्यविवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ताऽनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरु
च्यते। तुशब्दोवधारणार्थो ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणो न तु शारी
रो जीवो मनोमयत्वादिगुणो यत्कारणं सत्यसंकल्प आकाशात्माऽवाक्यनादरो
ज्यायान्पृथिव्या इति चैवंजातीयका गुणा न शारीर आर्जवेनोपपद्यंते शारीर इ
ति शरीरे भव इत्यर्थः। नन्वीश्वरोपि शरीरे भवति सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर
एव भवति। ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षादाकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इति च
व्यापित्वश्रवणात् जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्य
भावात्॥ ॥कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च॥४॥ ॥इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणो यस्मा
त्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति एतमिति प्रकृतं मनोम
यत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशत्यभिसंभवितास्मीति

सू॰ भा॰ शारीरस्तूपासकः कर्तृत्वेन प्रापकत्वेनाभिसंभवितास्य प्राप्तास्मीत्यर्थः। नच सत्यां गता प्र॰ द्वि॰ पा॰
वेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः तथोपास्योपासकभावोपि भेदाधिष्ठान एव। तस्मा १ २
दपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः॥ ॥शब्दविशेषात्॥५॥ इतश्च शारीरादन्यो म
नोमयत्वादिगुणः। यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे। यथा व्रीहिर्वा य
वो वा श्यामाको वा श्यामाकतंडुलो वैवमयमंतरात्मन्पुरुषो हिरण्मय इति शारीरस्या
त्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यंतोंऽतरात्मन्निति। तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमांतः पुरु
षशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकस्तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते॥ ॥
स्मृतेश्च॥६॥ स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदं दर्शयति॥ ईश्वरः सर्वभूतानां
हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया इत्याद्या॥ ॥अत्राह॥ ६५
कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यतेऽनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादि

ना। श्रुतिर्हि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोतेत्येवंजातीयका परमात्मनोऽन्य
मात्मानं वारयति। तथा स्मृतिरपि। क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्येवंजा
तीयकेति॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥सत्यमेवैतत्पर एवात्मा देहेंद्रियमनोबुद्ध्युपा
धिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते। यथा घटकरकाद्युपाधिवशा
दपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत् तदपेक्षया च कर्मकर्तृत्वादि
भेदव्यवहारो न विरुध्यते। प्राक् तत्त्वमसीत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् गृहीते त्वा
त्मैकत्वे बंधमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात्॥ ॥अर्भकौकस्त्वा
त्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च॥ ७॥ अर्भकमल्पमोको
नीडमेवम आत्मा तर्हृदय इति परिच्छिन्नायतनत्वात्स्वशब्देन चाणीयान्व्रीहे
र्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते। न

सू॰भा॰ सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं॥ ॥अत्रोच्यते। नायं दोषो न तावत्प प्र॰ द्वि॰ पा॰
रिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु १ २
विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नव्यपदेशोपि कयाचिदपेक्षया संभवति। यथा समस्तवसु
तिरि धाधिपतिरपि सन्नयोध्याधिपतिर्व्यपदिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः स
न्नीश्वरोर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः॥
एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंडरीके निचाय्यो द्रष्टव्य
उपदिश्यते। यथा शालिग्रामे हरिः तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकं। सर्वगतो
पीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद्द्रष्टव्यं॥ यथा सर्वगतम
पि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयार्भकौकोणीयश्च व्यपदिश्यते। एवं ब्रह्मापि। ६७
तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकं॥ तत्र य

प्रतिशरीरं

दाशंक्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणः हृदयानां च भिन्नत्वाद्भिन्नायतना
नां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वादिदर्शनाद्ब्रह्मणोपि तत्प्र
संग इतीदमपि परिहृतं भवति॥ ॥संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्॥८॥
व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसंबंधाच्चिद्रूपतया च शारीरादा
विशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोप्यविशिष्टः प्रसज्येतैकत्वाच्च नहि परस्मा
दात्मनोन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते। नान्योतोस्ति विज्ञातेत्यादिश्रुतिभ्यस्त
स्मात्परस्यैव संसारभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यान्न तावत्प्राणिहृदयसंबंधा
च्छारीरवद्ब्रह्मणः संभोगप्रसंगो वैशेष्याद्विशेषो हि भवति शारीरपरमे
श्वरयोरेकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च। एकस्तद्वि

सू॰ भा॰ परीतोपहतपाप्मत्वादिगुणः एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि ब्र॰ द्वि॰ पा॰
च सन्निधिमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसंबंधोभ्युपगम्येताकाशादी १ २
नामपि दाहादिप्रसंगः सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहा
रौ यद[?]प्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मांतराभावाच्छरीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्र
संग इत्यत्र वदामः । इदं तावद्देवानांप्रियः प्रष्टव्यः कथमयं त्वयात्मांतराभावो
ध्यवसित इति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योतोस्ति विज्ञातेत्यादिशास्त्रेभ्य इ
ति चेद्यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजरतीयं लभ्यं शा
स्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदि
शच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उप ६८

भोगप्रसंगो थाग्रहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं। तदपि मिथ्याज्ञाननिमित्तः शा
रीरस्योपभोगेन तेन परमार्थस्वरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शो न हि बालैस्त
लमलिनतादिभिः व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव पर
मार्थतो व्योम भवति। तदाह। न वैशेष्यादिति। नैकत्वेपि शारीरस्योपभो
गेन ब्रह्मण उपभोगप्रसंगो वैशेष्याद्विशेषो हि भवति। मिथ्याज्ञानस
म्यक्ज्ञानयोर्मिथ्याज्ञानकल्पितउपभोगः। सम्यक्ज्ञानदृष्टमेक
त्वं न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यक्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृ
श्यते। तस्मान्नोपभोगगंधोपि शक्यः ईश्वरस्य कल्पयितुं॥ ॥अत्ता
चराचरग्रहणात्॥२॥ ॥कठवल्लीषु पठ्यते। यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चो

स०भा० [भ]वत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति। अत्र कश्चिदोदनो प्र०द्वि०पा०
पसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते। तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽथवा परमात्मेति १ २
संशयो विशेषानवधारणात् त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन्ग्रंथे
प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः। किं तावत्प्राप्तं। अग्निरत्तेति कुतो अग्निरन्नाद इति
श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां जीवो वात्ता स्यात्तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति दर्शनान्न
परमात्मा अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति दर्शनादित्येवं प्राप्ते ततो ब्रूमो
ऽत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति कुतश्चराचरग्रहणात् चराचरं स्थावरजं हि
गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते। तादृशस्य चाद्यस्य न प
रमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति। परमात्मा तु विकारजातं संहरन्

सर्वमत्तृत्वमुपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते। कथं सिद्धवच्चराच
रग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नैष दोषो मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिका
यस्य प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः यत्तु प
रमात्मनोऽपि नात्तृत्वं संभवत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति दर्शनादित्य
त्रोच्यते। कर्मफलोपभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वा
न्न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकार
णत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥ ॥प्र
करणाच्च॥२॥ इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति। यत्कारणं प्रकर
णमिदं परमात्मनो न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि प्रकृत

स०भा० जीवो निर्दिष्टो उत जीव परमात्मा नाविति। [redacted] यदि बुद्धिर्जीवो ततो बुद्धिप्र

[illegible]

अ०१ महतां च न्याय्यं कर्तृ[?]वेद यत्रस इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिंगं। ॥गुहांप्रवि प्र०द्वि० १२

ष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्॥२॥ ॥कठवल्लीष्वेव पठ्यते॥ ऋतं पिबंतौ सुकृत

स्य लोके गुहांप्रविष्टौ परमे परार्ध्ये। छायातपौ ब्रह्मविदो वदंति पंचाग्नयो ये च

त्रिणाचिकेता इति। तत्र संशयः किमिह बुद्धिर्लक्षणो जीवः प्रतिपादितो भव

ति। तदपीह प्रतिपादयितव्यौ। येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्ती

ति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय इति पृष्टत्वात्। अथ

जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति। तदपी

ह प्रतिपादयितव्यमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अ

न्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति पृष्टत्वादत्राह आक्षेपाऽभाव

×जीवो निर्दिष्टो उत जीव परमात्मा नाविति। यदि बुद्धिर्जीवो ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्वि ६ ७०

प्येतो पक्षो न संभवतः। कस्मादृतपानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लिं
गात् तच्चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनायाः बुद्धेः। पिबंताविति च द्विवचनेन द्व
योः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतः बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न संभवति। अत एव
क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न संभवति। चेतनेऽपि परमात्मन्यृतपानासंभवात्।
अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति मंत्रवर्णात् इति॥ ॥अत्रोच्यते॥ ॥नैष दोषः
छत्रिणो गच्छंतीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनादेवमेकेनापि
पिबता द्वौ पिबंतावुच्येयातां। यद्वा जीवस्तावत् पिबति ईश्वरस्तु पाययति पा
ययन्नपि पिबतीत्युच्यते। पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धिक्षे
त्रज्ञपरिग्रहेऽपि संभवति करणे कर्तृत्वोपचारात् एधांसि पचंतीति प्रयो

स॰भा॰ गदर्शनात्तथा ध्यासाधिकारेऽन्यो कोविद्यते पिबंतो संभवतः। तस्माद्बुद्धिजीवौ प्र॰ द्वि॰ १ २
स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः। किं तावत्प्राप्तं। बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति कुतः गुहां
प्रविष्टाविति विशेषणात् यदि शरीरं गुहा यदि वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ
गुहां प्रविष्टावुपपद्येते। न च सति संभवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं
युक्तं कल्पयितुं सुकृतस्य लोके इति कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति परमा
त्मा तु न सुकृतस्य दुःकृतस्य वा गोचरे वर्त्तते न कर्मणा वर्धते नो कनीया
निति श्रुतेः। छायातपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते। छायातपा
वत्परस्परविलक्षणत्वात् तस्माद्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामिति प्राप्त
मेवं प्राप्ते ब्रूमः।। विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोच्येयातां। कस्मादात्मानौ ७२

हितावुभावपिचेतनौ समानस्वभावौ संख्याश्रवणेच समानस्वभावेष्वे
वलोके प्रतीतिर्दृश्यतेऽस्य गोर्द्वितीयोन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोन्वि
ष्यते नाश्वः पुरुषोवा तदिहर्त्तपानेन लिंगेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीया
न्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते। ननूक्तं गुहाहित
त्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येत
व्य इति वदामो गुहाहितत्वं हि श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते।
गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् आत्मानमन्वि
च्छ गुहां प्रविष्टमित्याद्यासु सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशवि
शेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव सुकृतलोकवर्तित्वं तु छत्रि

स०का० त्वद्वदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धं । छायातपाविव त्यपानिरुद्धंचा प्र०द्वि०

या तपवत्परस्परविळक्षणौ त्या संसारित्वासंसारित्वयोरविधाकृतत्वात्संसारि त्वस्य पारमार्थिकत्वाच्चासंसारिकत्वस्य तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौगुहां प्रविष्टौ गृह्येते । कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ॥ ॥ विशेषणाच्च ॥ ११ ॥

विशेषणाच्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव भवति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु इत्यादिना परेण ग्रंथेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गंतारं कल्पयति । सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति परमात्मानं गंतव्यं कल्पयति । तथा तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं

गुहाहितं गव्हरेष्ठं पुराणं अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ ७२

सं०क०८

जहातीति पूर्वस्मिन्नपि ग्रंथे मंत्र मंतव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ। प्रकरणं चेदं पर
मात्मनो ब्रह्मविदेव दंतीति च वक्ष्यति शेषो पादानं परमात्मपरिग्रहे घटते। तस्मा
द्देहजीव परमात्मानावुच्येयातां। एवमेव न्यायो द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्येव
मादिष्वपि तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते। तयोरन्यः पि
प्पलं स्वाद्वत्तीत्यदनलिंगाद्विज्ञानात्मा भवत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती
१७४ त्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मानं तदेव मंत्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशि
नष्टि समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा प
श्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यपर आह। द्वा सुपर्णेति
नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धांतं भजते पैंगिरहस्यब्राह्मणेनान्यथा व्या

स॰ भा॰ ख्यातत्वा तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमनश्नन्नन्योभिचाकशीत्यनश्न | प्र॰ द्वि॰ १ २
न्नन्यो अभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति। सत्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञश
ब्दः परमात्मेति यदुच्यते। तन्न सत्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरंतःकरणशारीरपरतया
प्रसिद्धत्वा तत्रैव च व्याख्यातत्वात्। तदेतत्सत्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योयं शारी
र उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञाविति। नाप्यस्याधिकरणस्य पू
र्वपक्षं भजते। न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपे
तो विवक्ष्यते। कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमा
त्ररूपो नश्नन्नन्यो अभिचाकशीति त्वनश्नन्नन्यो अभिचाकशी
पश्यति ज्ञ इति वचनात् तत्त्वमसि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि श्रुति ७३

वमे

स्मृतिस्पश्च। तावत्ताव विद्योपसंहारदर्शनमेवावकल्पते तावेतौ सत्वक्षे
त्रज्ञौ न हवा एवं विद्धि किंचन रजआ ध्वंसत इत्यादि। कथं पुनरस्मिन्पक्षे
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्वमिव्यचेतने सत्वे भोक्तृत्ववचनमित्यु
च्यते। नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि चेत
नस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति। तदर्थं सुखादिवि च ४
३ सं क्रियावति सत्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति। इदं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वं सत्वक्षेत्रज्ञयो
रितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सं
भो भवति। अचेतनत्वात्सत्वस्याविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य। अविद्याप्रत्युपस्था

सत्वस्य १

स॰भा॰ षितस्यासज्ञावत्वाच्च सत्वस्य सुतरां न संभवति। तथा च श्रुतिः। यत्र वा अ प्र॰ द्वि॰

न्यदिव स्यात् तत्रान्योन्यत्पश्येदित्यादिना। स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहा १ २

रवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू

त्तत्केन कं पश्येदित्यादिना चाविवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति॥ ॥ अंतर उ

पपत्तेः॥ ॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेत

द्ब्रह्मेति। तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छतीत्यादि श्रूयते।

तत्र संशयः। किमयं प्रतिबिंबात्माक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते। अथवा विज्ञानात्मा

उत देवतात्मेंद्रियस्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति। किं तावत्प्राप्तं छायात्मा पुरुषप्रति

रूप इति। कुतस्तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः। य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च प्रसि ७४

द्धवदुपदेशात्। विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति युक्तं। स हि चक्षुषा रूपं पश्यं
चक्षुषि सन्निहितो भवति। आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेनुकूलो भवत्यादित्य
बो ८ पुरुषो वा चक्षुषोनुग्राहकः प्रतीयते रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रु
तेरमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथंचित्संभवान्नेश्वरः स्थानविशेषनिर्देशा
दित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यंतरः पुरुष इहोपदिष्ट इति। कस्मादु
पपत्तेरुपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानं आत्मत्वं तावन्मु
ख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते। स आत्मा तत्वमसीति श्रुतेरमृतत्वाभयत्वे
च तस्मिन्नसकृच्छ्रूयेते। तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानं यथा हि पर
मेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहि

× एवमादिगुणो ४

सू० भा० तमुपदिष्टं। तद्यथास्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिंचति वर्त्मनी एव गच्छतीति श्रुतेः प्र० द्वि०
७ ।संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नेवकल्पते। एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। १ २
एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयंति। एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति॥ २ ३
एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातीति च। अतोपपन्नोंतरः परमेश्व
रः॥ ॥स्थानादिव्यपदेशाच्च॥ २॥ कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोक्ष्यल्पं
स्थानमुपपद्यत इत्यत्रोच्यते। स चेदेषां न वक्लृप्तिर्यद्येतदेवैकं स्थानमस्य नि
र्दिष्टं स्यात्। संति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि। यः
पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना तेषु चक्षुरपि निर्दिष्टं। यः चक्षुषि तिष्ठन्निति।
स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति। न केवलं स्थानमेवैकमनु ७५

चितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते। किं तर्हि नामरूपाभित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य
ब्रह्मणोनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते। तस्योदिति नाम हिरण्यश्मश्रुरित्यादिनि
र्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपपादितं।
इत्येतदप्युक्तमेव। सर्वगतस्यापि ब्रह्मणः उपलब्ध्यर्थः स्थानविशेषो न
विरुध्यते। शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव॥ ॥सुखविशिष्टाभि
धानादेव च॥३॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं। किं ब्रह्मास्मिन्वाक्येभिधीयते
न वेति। सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वा
क्योपक्रमे प्रक्रांतं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवेहाभिहितं। प्रकृतपरि
ग्रहस्य न्याय्यत्वात्। आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञा

भा॰

सू॰ भा॰ नात्। कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म निर्दिश्यत इत्युच्यते। प्राणो प्र॰ द्वि॰
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति एतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच। विजा १ २
नाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति कं च तु खं च तु न विजानामीति। तत्रेदं प्रतिवचनं यद्वा
यदेव कं खं व कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके यदि तस्य
विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत तथा सति केवले भूताकाशे
ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात्तथा कं
शब्दस्य विषयेंद्रियसंपर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वाद्यदि तस्य खंशब्दो वि
शेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् इतरेतरविशे
षितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्दे ऽनुपा
दीयमाने कंखं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सु

खस्य गुणस्याधेयत्वं स्यात्तन्मा भूदित्युभयोः कंखं शब्दयो ब्रह्मशब्द शिर
स्त्वं कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वं । तदेवं वा तं
क्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं
महिमानमुपदिश्यैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या चेत्युपसंहरंतः पूर्व
त्र ब्रह्मणाभिदर्शितमिति ज्ञापयंति आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानं
शा प्रति[illegible]नमर्थान्तरं विवक्षां वारयति यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यंत एव
[illegible]वंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानु
पघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्र
ह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादि गुणतां चोक्त्वार्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्या

स० भा० मीति उपक्रमतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचेति॥ ॥श्रुतो प्र० द्वि०

पनिषत्कगत्यभिधानाच्च॥ ॥इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरो यस्मात् १

श्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्र

सिद्धा श्रुतौ यथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्या

दित्यमभिजयंत एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायण

श्रुतौ मेतस्मान्न पुनरावर्त्तंत इति। स्मृतावपि। अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उ

त्तरायणं। तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इति। सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभि

धीयमाना दृश्यते। अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वंति यदि च नार्चिषमेवाभि

संभवंती त्युपक्रम्य आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स

एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मा ११

नवंमावर्त्तं नावर्तत इति । तदिह ब्रह्मविषयप्रसिद्ध्युपागत्याक्षिस्थानस्य
ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥१५॥ यत्पुनरुक्तं छायात्मा
विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इत्यत्रोच्यते । न छायात्मादिरितर इ
ह ग्रहणमर्हति । कस्मादनवस्थितेः । न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमव
स्थानं संभवति । यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति । तदा चक्षुषि पुरुष
छाया दृश्यते अपगते तस्मिन्न दृश्यते य एषोक्षिणि पुरुष इति श्रुतिः संनि
धानाच्च चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति । न चासावुपासन
काले छायाकरं कंचित्पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्प
यितुमस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति श्रुतिः । छायात्मनोऽनवस्थि

तत्वं दर्शयति। असंभवाच्च तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न च्छायात्मनि प्रतीति
स्तथा विज्ञानात्मनोपि साधारणे कृत्स्नशरीरेंद्रियसंबंधे सति न चक्षुष्येवावस्थि
तत्वं शक्यं वक्तुं। ब्रह्मणस्तु व्यापिनोपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसं
बंधः। समानश्च विज्ञानात्मन्यमृतत्वादीनां गुणानामसंभवो यद्यपि विज्ञाना
त्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपि
तं सप्रपंचेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते। संपद्यामृतत्वादयश्चैतस्मिन्नात्मन्यप्य
नुपपन्ना एवादेवतात्मनस्तु रश्मिभिरेषोस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतेः। यद्यपि च
क्षुष्यवस्थानं स्यात्तथाप्यात्मत्वं तावन्नसंभवति पराग्रूपत्वात्। अमृतत्वादयो
पि न संभवंत्युत्पत्तिप्रलयश्रवणाद् अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थाना
पेक्षमैश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकं। भीषास्माद्वातः पवते भीषो

देतिसूर्यः ।। भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति मंत्रवर्णात् । तस्मा
त्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्योऽस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपा
दानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयं ।। ।।अंतर्याम्यधि
दैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।। ।।य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि भूतान्यं दे[illegible]न्यं ४
तरो यमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यादि
।अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदंतर
वस्थितो यमयितांतर्यामीति श्रूयते । स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा
कश्चित्किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी किंवा परमात्मा किंवार्थांतरं

सू॰ भा॰ किंचिदृष्टपूर्वसंज्ञादर्शनात्संशयः किं तावन्नः प्रतिभाति। संज्ञायाः अप्रसिद्धत्वात् ब्र॰ द्वि॰ १ २
संज्ञिनाप्यप्रसिद्धेनार्थांतरेण केनचिद्भवितव्यमिति अथवा नानिरूपितरूपमर्थां
तरं किंचिदपि शक्यमस्तीत्यभ्युपगंतुमंतर्यामिशब्दश्चांतर्यमनयोगेन प्रवृत्तो
नात्यंतमप्रसिद्धः तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोंतर्यामी स्यात्तथा च श्रूयते
पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिरित्यादि। स च कार्यकरणवत्त्वात्
पृथिव्यादीनंतस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवतात्मनो यमयितृत्वं। योगिनो वा क
स्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यान्न परमात्मा प्रतीयते अकार्यकार
णत्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते॥ योंतर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्या
न्नान्य इति। कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात् तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमानाः ७९

दृश्यंते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादि भेदभिन्नं समस्तं विकारजातमंतस्तिष्ठन्य
मयतीति परमात्मनोऽयं धर्म उपपद्यते। सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्यु
पपत्तेः। एष त आत्मांतर्याम्यमृत इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्ये
ते। यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवीदेवतायाः अविज्ञेयमंतर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्म
नोऽन्यमंतर्यामिणं दर्शयति। पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानी
यात्ऽदृष्टो श्रुत इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्परमात्मन उपपद्यते। यत्त्व
कार्यकरणस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति। नैष दोषो यान्नियच्छति त
त्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः। तस्याप्यन्यो नियंतेत्यनवस्था
दोषश्च न संभवति भेदाभावात् भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः। तस्मात्प

रमात्मैवांतर्यामी॥ ॥न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलापात्॥२॥ स्यादेतददृष्टत्वाद
यो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यंते। रूपादिहीनतया त
स्य तैरभ्युपगमादप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः इति हि स्मरंति। तस्यापि
नियंतृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते। तस्मात्प्रधानमंतर्यामिशब्दं स्या।
दीक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसं
भवेन पुनराशंक्यते॥ ॥अत उत्तरमुच्यते॥ ॥न च स्मार्त्तं प्रधानमंतर्यामि
शब्दं भवितुमर्हति कस्मादतद्धर्माभिलापात्। यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्र
धानस्य संभवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः संभवति॥ प्रधानस्याचेतन
त्वेन तैरभ्युपगमात्। अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमंतो मंताऽविज्ञातो विज्ञातेति

हिवाक्यशेषइहसंभवत्वात्तत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते। यद्यपि प्रधानमात्म
त्वद्रष्टृत्वाद्यसंभवान्नांतर्याम्यभ्युपगम्यते शारीरस्तर्ह्यंतर्यामी भवितुम
र्हति। शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मंता विज्ञाता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्त्वाद
त्वं मृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेर्दृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः।।
दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधान्न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिश्रुतिभ्य
श्च। तस्य च कार्यकरणसंघातमंतर्यमयितुं शीलं भोक्तृत्वात्तस्माच्छारीरोंतर्या
मीत्यत उत्तरं पठति।। ।।शारीरश्चोभयेपि हि भेदेनैनमधीयते।। २०।। नेति पू
र्वसूत्रादनुवर्तते शारीरश्च नांतर्यामी स्यात्कस्माद्यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्त
स्य संभवंति। तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न कार्त्स्न्येन पृथिव्या

सं॰भा॰ द्भ्यंतरस्थस्तुं नियंतुं वशक्नोति। उभयेपि हि काण्वा माध्यंदिनाश्चांतर्या सू॰ द्वि॰
मिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते। यो विज्ञा न्य २
ने तिष्ठन्निति काण्वाः। य आत्मनि तिष्ठन्निति माध्यंदिनाः। य आत्मनि तिष्ठन्नित्य
स्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरवाचकः। यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि
पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते। विज्ञानमयो हि शारीर इति। तस्माच्छरीरादन्यः
ईश्वरोंतर्यामीति सिद्धं। कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते यश्चायमीश्व
रोंतर्यामी यश्चायमितरः शारीरः। का पुनरिहानुपपत्तिः। नान्योतोस्ति द्रष्टेत्यादि
श्रुतिवचनं विरुध्येत। अत्र हि प्रकृतादंतर्यामिणोन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मंतारं विज्ञाता
रं चात्मानं प्रतिषेधति। नियंत्रंतरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेन्न नियंत्रंतरा

प्रसंगाद्विशेष अवगंतव्य॥ अत्रोच्यते॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकर
णोपाधिनिमित्तोयं शारीरांतर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः। एको हि
प्रत्यगात्मा भवति। न द्वौ प्रत्यगात्मानौ संभवतः एकस्यैव तु भेदव्यवहारः उ
पाधिकृतो यथा घटाकाशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः
प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमे
तदुपपद्यते। तथा च श्रुतिः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यविद्या ६
विषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति वि
द्याविषये सर्वं व्यवहारं वारयति॥ ॥अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः॥ ॥अथ परा य
या। तदक्षरमधिगम्यते। यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपा

सु

स०भा० णिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीरा इति श्रूय प्र०द्वि०
ते ॥ ॥ तत्र संशयः ॥ ॥ किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत १ २
शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तमचेतना
नामेव तस्य दृष्टांतत्वेनोपादानाद्यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो
षधयः संभवंति यथा सतः पुरुषात्केशळोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमि
ति । ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टांतत्वेनोपात्तौ नेति ब्रूमो नहि
केवळस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशळोमयोनित्वं वास्ति चेतनाधि
ष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशळोम्ना
मिति प्रसिद्धं । अपि च । पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिळापसंभवेपि द्रष्टृत्वाद्यभि
ळापासंभवान्न प्रधानमभ्युपगतं इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने ८२

संसरंति। नचात्र विमुच्यमानो धर्मः कश्चिदपि लक्ष्यते। ननु यः सर्वज्ञः सर्व
विदित्यपि वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न संभवति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्र
तिज्ञायत इत्यत्रोच्यते। यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमित्यक्षरश
ब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति। अक्ष
रात्परतः पर इति। तत्र यः परोऽक्षराच्छ्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविद्भविष्यति। प्रधानमे
व त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शा
रीरोऽपि भूतयोनिः स्यात् धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादित्येवं प्रा
प्तेऽभिधीयते। योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्या
न्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्मोक्तेः परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्य

सू०भा० मानो दृश्यते। यः सर्वज्ञः सर्वविदिति। नहि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य चोपा प्र०द्वि०
धिपरिछिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्वं वा संभवति। नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टा १ २
द्भूतयोनेः परस्यैतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तमत्रोच्यते।
नैवं संभवति यत्कारणमक्षरात्संभवतीह विश्वमिति प्रकृतं भूतयोनिमिह
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानंतरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं नि
र्दिशति। यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं
च जायत इति। तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवा प्र
क्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते अक्षरात्प
रतः पर इत्यत्रापि न प्रकृताद्भूतयोनेः परः कश्चिदभिधीय ८३

ते। कथमेतदवगम्यते। येनाक्षरं पुरूषंवेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतोब्र
ह्मविद्यामितिप्रकृतस्यैवाक्षरस्यादृश्यत्वादिगुणकस्यव
क्ष्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वा कथं तर्हि अक्षरात्परतः परइतिव्यपदिश्यत इ
त्युत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः। अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये ऽक्ते परा चैवापरेति
तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीत्यथ परा यया तदक्षरम
धिगम्यत इत्यादि। तत्र परस्याः विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं। यदि पुनः
परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्या
त् परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प्य
ते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च

सू॰ भा॰ विद्याः प्रतिज्ञायेरन्न त्वत्पक्षेऽक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमान प्र॰ द्वि॰
त्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इहनिर्दिष्टे। कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं १ २
विज्ञातं भवतीति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्य
माणेऽवकल्पते। नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि।
अपि च। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति। ब्रह्म
विद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयंस
्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्या समाख्या तदधिगम्यस्याक्षर
स्याब्रह्मत्वे बाधिता स्यात्। अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्र
मे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै प्लवा ह्येते अदढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्त
मवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो येभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियंतीत्येव ८४

मादिनिंदावचनान्निंदित्वाचापरांविद्यां ततोविरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयिति।
परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतः तेन तद्विज्ञानार्थं कृ
सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति। यत्तूक्तमचेतनानां
पृथिव्यादीनांदृष्टांतत्वेनोपादानं दार्ष्टांतिकेनाप्यचेतनेनैवभूतयोनिनाभवि
तव्यमितितदयुक्तं। नहिदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरत्यंतसाम्येनभवितव्यमितिनि
यमोस्त्यपिच। स्थूलाःपृथिव्यादयोदृष्टांतत्वेनोपात्ताइतिनस्थूलएवदार्ष्टांति
कोभूतयोनिरभ्युपगम्यते। तस्माददृश्यत्वादिधर्मकोभूतयोनिः परमेश्व
रएव॥ ॥विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौ॥२॥ इतश्चपरमेश्वरएवभूत
योनिर्नेतरौशारीरः प्रधानंवा॥ कस्माद्विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांविशिनष्टि

सू॰ भा॰

हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सबाह्यंतरो भ्यं
ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति। न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्यु
पस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्धर्मांश्चात्मनि कल्पयतः शारीर
स्योपपद्यते। तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्र
कृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति। अक्षरात्परतः पर इति। अक्षरमव्याकृ
तं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्व
स्माद्विकारात्परो योऽविकारः तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्पर
मात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानं नाम किंचित्स्वतंत्रं तत्वमभ्यु
पगम्य तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते। किं तर्हि यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्य ८५

विरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यतां। तस्मा
द्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेश्व
रो भूतयोनिः॥ ॥ रूपोपन्यासाच्च॥२३॥ अपिचाक्षरात्परतः परइत्येतस्यानंत
रमेतस्माज्जायते प्राणइति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यंतानां तत्वानां सर्गमु
क्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः अग्नि
र्मूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मेति। तच्च परमेश्वरस्यैवोचितं
सर्वविकारकारणत्वात् नशारीरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपो
पन्यासः संभवति सर्वभूतांतरात्मत्वासंभवात् तस्मात्परमेश्वर एव भूतयो

सू०भा० निर्नेतराविति गम्यते कथं पुनः भूतयोनेरयंरूपोपन्यासः इति गम्यते प्रकरणा प्र० द्वि०
दिव्यइतिच प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनिंहि प्रकृत्यैतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभू १ २
तान्तरात्मेति च वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति यथोपाध्यायं प्रकृत्यैतस्मा
दधीष्वैष वेदवेदांगपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वत्कथं पुनरदृ
श्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं संभवति। सर्वात्मत्वविवक्षये
दमुच्यते। नविग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषो हमन्नमहमन्नाद इत्यादिवदन्ये
पुनर्मन्यंते। नायं भूतयोने रूपोपन्यासो जायमानत्वेनोपन्यासादेतस्माज्जा
यते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च। खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारि ८६
णीति। हि पूर्वत्र प्राणादि पृथिव्यंतं तत्वजातं जायमानत्वेन निर्दिक्ष्ट उत्तरत्रापि

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य इत्येवमाद्यं तस्य सर्व ओषधयो रसाश्चेत्ये
वमंतं जायमानत्वेन निर्देक्ष्यतीहैव कथमकस्मादंतराळे भूतयोने रूप
मुपन्यस्येत सर्वात्मत्वमपि स्पष्टं परिसमाप्त्योपदेक्ष्यति। पुरुष एवेदं वि
श्वं कर्मेत्यादिना श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्म निर्दिश्य
मानमुपलभामहे। हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसी
त्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेमेति। समवर्तते
त्यजायतेत्यर्थः। तथा स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते आदिकर्त्ता स भू
तानां ब्रह्माग्रे समवर्त्ततेति विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतांतरात्मत्वं संभ
वति। प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानादस्मिन्पक्षे पुरुष एवे

सं॰भा॰ दं विश्वं कर्मेत्येवमादि सर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरित्यव्या प्र॰ द्वि॰
ख्येयं॥ ॥वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्॥ ॥को न आत्मा किं ब्रह्मेति १ २
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति चौपक्रम्य द्युसूर्यवा
य्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिंदया च
मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते। यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमा
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति
तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृ
थग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिः लोमा
नि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इत्यादि॥॥ ८१

तत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठरोग्निरुपदिश्यते उत भूताग्निरथ तदभि
मानिनी देवता अथ वा शारीर आहोस्वित्परमेश्वर इति । किं पुनरत्र संश
यकारणं वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादा
त्मेति च शारीरपरमेश्वरयोस्तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भ
वति संशयः । किं तावत्प्राप्तं जाठरोग्निरिति कुतस्तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयो
गो दृश्यते । अयमग्निर्वैश्वानरो योयमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम
द्यते इत्यादावग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनाद्विश्वस्मा अग्निं
भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्नित्यादावग्निशरीरा वा देवता स्या
त्तस्यामपि प्रयोगदर्शनाद्वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवना

स०भा० नामपि त्रिभीरित्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां संभवादथात्म प्र० द्वि० १ २
शब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमेच कोन आत्मा किं ब्रह्मेति केवलात्मशब्द
प्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इत्युच्यते । तथापि शारीर
आत्मास्यात्तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात्प्रादेशमात्रमितिच विशे
पि षणास्यात्तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्नैः संभवात्तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते
त इदमुच्यते । वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः साधारणशब्दविशे
षात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः यद्यप्येतावुभावपि
आत्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ वैश्वानरशब्दस्त्रयस्य साधारणः । आ
त्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरवग ८८

म्यते। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादि। अत्र हि परमे
श्वर एव द्युमूर्धत्वादिविशिष्टो वस्थांतरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्तः आध्या
नायेति गम्यते। कारणत्वात्कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिः अवस्थाभिरव
स्थावत्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते। स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे
ष्वात्मस्वन्नमत्तीति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सं
भवत्येवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंत इति च तद्विदः सर्वपाप्मप्रदाहः श्रूयमाणः। को
न आत्मा किं ब्रह्मेति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यां उपक्रम इत्येवमेतानि लिंगानि परमे
श्वरमेव गमयंति। तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः॥ ॥स्मर्यमाणमनुमानं स्या
दिति॥ २॥ इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरो यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं

स्०भा० घौमूर्धेती दर्शंत्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यति। यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्च प्र०द्वि०
रणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति। तत्स्मर्यमाणं रूपं १ २
मूलभूतां श्रुतिं अनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं
लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः। इतिशब्दो हेत्वर्थो यस्मादिदं गमकं लिंगं तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः। यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति स्तु
तित्वमपि नास्याति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगोदर्शेन रूपेण संभवति। द्यां
मूर्धानं यस्य विप्रा वदंति खं वै नाभिं चंद्रसूर्यौ च नेत्रे। दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ
क्षितिं च सोऽचिंत्यात्मा सर्वभूतप्रणेतेत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या।
॥ ॥शब्दादिभ्योंतः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषम

८८

पित्वेन मधीयते॥२॥ अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति। कुतः। श
ब्दादिभ्योंतःप्रतिष्ठानाच्च शब्दस्तावद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे संभवति अ
र्थांतरे रूढत्वात् तथाग्निशब्दः स एषोग्निर्वैश्वानर इति। आदिशब्दात् हृदयं गार्हपत्य
इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं। तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादिना च प्रा
णाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यस्तथां
तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते। पुरुषेंतःप्रतिष्ठितं वेदेति तच्च जाठरे संभवति। यदप्यु
क्तं मूर्धैव सुतेजा इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो ह्येष नि
र्णयो यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्र
यणीयो न जाठरविषय इति। अथवा भूतानामंतर्बहिश्चावतिष्ठमानस्याग्नेर्निर्दे

स्॰भा॰ शोभयिष्यति।तस्यापीहद्युलोकादिसंबंधोमंत्रवर्णादवगम्यते।योभानुनापृथिवीं ब्र॰द्वि॰
द्यामुतेमामाततानरोदसीअंतरिक्षमित्यादावथवातच्छरीरायादेवतायाऐश्वर्ययोगा १२
द्द्युलोकाद्यवयवत्वंसंभविष्यति।तस्मान्नपरमेश्वरोवैश्वानरइत्युच्यते।नत
५ थादृष्ट्युपदेशादिति।नशब्दादिभ्यःकारणेभ्यःपरमेश्वरप्रत्याख्यानंयुक्तं।कुतस्ता
थाजाठरापरित्यागेनदृष्ट्युपदेशात्परमेश्वरदृष्टिर्हिजाठरेवैश्वानरइहोपदिश्य
ते।मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिवदथवाजाठरवैश्वानरोपाधिःपरमेश्वरइहद्रष्टव्य
त्वेनोपदिश्यते।मनोमयःप्राणशरीरोभारूपइत्यादिवत्।यदिचेहपरमेश्वरोन
विवक्ष्येतकेवलएवजाठरोऽग्निर्विवक्ष्येततत्तोमूर्धैवसुतेजाइत्यादेर्विशेषस्या
संभवएवस्यात्।यथातुदेवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययंविशेषउपपादयितुंन
शक्यते।तथोत्तरसूत्रेवक्ष्यामः।यदिचकेवलएवजाठरोविवक्ष्येत।पुरुषेंतःप्र ९०

ष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वं पुरुषमपि चैनमधीयते। वाजसनेयिनः। स एषो
ऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवाग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेंऽतः प्रतिष्ठितं
वेदेति। परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेंऽतः प्रतिष्ठितत्वं चोभयमप्युपप
द्यते। ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं पठंति तेषामेषोऽर्थः। केव
लजाठरपरिग्रहे पुरुषेंऽतः प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न तु पुरुषविधत्वं पुरुषविध
मपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः पुरुषविधं पुरुषेंऽतः प्रतिष्ठितं वेदेति। पुरुषवि
धत्वं च प्रकरणाद्यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादि पृथिवीप्रतिष्ठितत्वांतं यच्चाध्यात्मं प्र
सिद्धं मूर्धत्वादि चिबुकप्रतिष्ठितत्वांतं तत्परिगृह्यते॥ ॥अत एव न देवता भूतं च॥
॥ ॥यत्पुनरुक्तं। भूताग्नेरपि मंत्रवर्णे द्युलोकादिसंबंधदर्शनान्मूर्धैव सुतेजा

स॰भा॰ त्वाद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति। तच्छरीरा या वा देवतायाः ऐश्वर्ययोगाद्धि ब्र॰द्वि॰
ति तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते। तदुक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः। तथा भूताग्नि १२
रपि न वैश्वानरो नहि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनो
पपद्यते। विकारस्य विकारांतरात्मत्वासंभवात्। तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ये न द्युमू
र्धत्वादिकल्पना संभवत्यकारणत्वात्परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्चात्मशब्दासंभ
वश्च सर्वेषु पक्षेषु स्थित एव॥ ॥साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः॥५॥ पूर्वं जाठराग्नि
प्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमंतःप्रतिष्ठितत्वाद्यनु
रोधेनेदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासन
परिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ननु जाठराग्न्यपरिग्र ८१

हेंतः प्रतिष्ठितत्ववचने शब्दादीनि च कारणानि विरुध्येरन्निति॥ ॥अत्रोच्यते॥
अंतःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते। नहीह पुरुषविधं पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वे
देति जाठराभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। कथं तर्हि यत्प्र
कृतं मूर्धादिषु चुबुकांतेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं। तदभिप्रायेणेद
मुच्यते पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति। यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति तद्वत्। अथ
वा यः प्रकृतः परमात्माध्यात्ममधिदैवं च पुरुषविधत्वोपाधिः तस्य यत्केवलं सा
क्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषेंतः प्रतिष्ठितं वेदेति। निश्चिते च पूर्वापरालो
चनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्त्तयिष्य
ते। विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वेषां वायं नरो विश्वे वा नरा अस्येति। विश्वानरः परमा

स०भा० आत्मा सर्वात्मत्वाद्वैश्वानर एव वैश्वानरस्तादृतोऽनन्यार्थो राक्षसवायस्यादिवद प्र० द्वि०
ग्निशब्दोप्यग्यत्नीत्यादियोगाश्रयतोऽत्र परमात्मन्यग्निरूप एव सन्विध्यति गार्हपत्या १ २
दिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते। कथं पु
नः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते॥ ॥
॥अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः॥ ॥ अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वम
भिव्यक्तिनिमित्तं स्यादभिव्यज्यते। केवलं प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासका
नां कृते। प्रदेशेषु वा हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमे
श्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते॥ ॥
॥अनुस्मृतेर्बादरिः॥ ॥ प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वायं मनसानुस्मर्यते। ते ८२

न प्रादेशमात्र इत्युच्यते। यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यंते तद्वद्यद्यपि च यवेषु
स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसंबंधाद्द्योत्यते न चेह परमेश्वरगतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्द्यु
द्युसंबंधाद्द्योत्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संभवति यथा कथंचिदनुस्म
रणमालंबनमित्युच्यते। प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयं अप्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्राद
शमात्रश्रुत्यर्थवत्ताय। एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति बाद
रिराचार्यो मन्यते॥ ॥संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति॥ ॥संपत्तिनिमित्ता वा
स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः कुतस्तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं द्युप्रभृतीन्
पृथिवीपर्यंतान् त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्मं मूर्द्धप्रभृतिषु चुबुकप
र्यंतेषु देहावयवेषु संपादयत् प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति। प्रादेशमात्रमि

स०भा० ह वै देवाः सुविदिता अभिसंपन्नास्तथा नु व एतान्वक्ष्यामि यथा प्रादेश प्र० द्वि०
मात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति। स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अ १ २
तिष्ठा वैश्वानर इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानर इति
नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति मुख्यमाकाशमु
पदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानर इति मुख्या अप उपदिशन्नुवा
चैष वै रयिर्वैश्वानर इति चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वा
नर इतीति। चुबुकमित्यधरमुखफलकमुच्यते। यद्यपि वाजसनेय
के द्यौः प्रतिष्ठा च गुणः समाम्नायते आदित्यस्तु सुतेजस्त्वगुणः
छांदोग्ये तु द्यौः सुतेजस्त्वगुणः समाम्नायते आदित्यश्च विश्वरूप ८३

त्वगुणस्तथापि नैतावता विरोधेन किंचिद्धीयते। प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषा
त्। सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च संपत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जै
मिनिराचार्यो मन्यते॥ ॥आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ ॥आमनन्ति चैनं
परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराळे जाबालाः। य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सो
ऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां
चमध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमा नासीति। तत्र चेमामेव व
रणां नासिकां वरणानासीति निरूप्य पुनरप्यामनन्ति कतमच्चास्य स्था
नं भवति भ्रुवोः प्राणस्य च यः संधिः। स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधि
र्भवतीति। तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः अभिविमा

स०भा० नश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्रायात्प्रत्यगात्मतया हि सर्वैः प्राणिभिः अभिविमी प्र० द्वि०

यत इति अभिविमानः। अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वाद्विमानश्च मानवियो १ २

गादित्यभिविमानोभिविमिमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमान

स्तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धं॥ ॥इति शारीरकमीमां

साभाष्ये श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः

पादः ॥२॥ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥१॥ इदं श्रूयते॥ ॥यस्मिन्द्यौः पृथि

वी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या

वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुरित्यत्र यद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादा

यतनं किंचिदवगम्यते॥ तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति संदिह्य ९४

तो। तत्रार्थांतरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं। कस्मादमृतस्यैष सेतुरिति
श्रवणात् पारवान्हि लोके सेतुः प्रख्यातो न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं श
क्यमभ्युपगंतुं। अनंतमपारमिति श्रवणात्। अर्थांतरे चायतने परिगृह्य
माणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यं। तस्य हि कारणत्वादायतनत्वो
पपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम
सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति वा
योरपि विधारणत्वश्रवणात् शारीरो वा स्यात् तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्र
त्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते इदमाह द्युभ्वाद्यायतनमिति द्यौश्च भू
श्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि। यदेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथि

स० भा० व्यंतरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं तस्यायतनं परब्रह्म प्र० सू० १ ३
भवितुमर्हति। कुतः स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः। आत्मशब्दो हीह भवति। तमेवै
कं जानथ आत्मानं इत्यात्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते। ना
र्थांतरपरिग्रहे। क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते। सन्मूलाः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति। स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादु
परिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते। पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति। ब्रह्मै
वेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेणेति च। तत्र त्वायतनायतन
वद्भावश्रवणात्सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् यथानेकात्मको वृक्षः
शाखास्कंधो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशंका संभवति। तां निव ८५

तयितुं सावधारणमाह तमेवैकं जानथ आत्मानमित्येतदुक्तं भवति न
कार्यप्रपंचविशिष्टो विचित्र आत्माविज्ञेयः किं तर्हि अविद्याकृतं कार्यप्रपं
चं विद्यया प्रविलापयंतस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसमि
ति। यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति न देवद
त्तं तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृता
भिसंधस्यापवादः श्रूयते मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती
ति। सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपंचप्रविलापनार्थं नानेकरसताप्रति
पादनार्थं स यथा सैंधवघनोनंतरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वारे अयमा
त्मानंतरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेत्येकरसताश्रवणात् तस्माद्द्युभ्वाद्या
यतनं ब्रह्म। यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेः ब्रह्मणोर्थांतरेण

स॰भा॰ द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति प्रत्युच्यते। विधरणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या विव- प्र॰ नृ॰पा
क्ष्यते न पारवत्त्वादि। नहि मृद्दारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्दारुमय १ ३
एव सेतुरभ्युपगम्यते। सेतुशब्दार्थोऽपि विधरणत्वमात्रमेव न पारवत्त्वादि।
षिञो बंधनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः। अपर आह। तमेवैकं जानथ आत्मा-
नमिति यदेतत्संकीर्तितमात्मज्ञानं। यच्चैतदन्या वाचो विमुंचथेति वाग्विमो-
चनं तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्त्यते।
न तु द्युभ्वाद्यायतनं तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेः ब्रह्मणोऽर्थांतरेण द्युभ्वाद्यायतने-
न भवितव्यमिति एतदयुक्तं॥ ॥मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्॥ ॥ इतश्च
परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मुक्तोपसृप्यतास्य व्यपदिश्यमाना ९६

दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धि
रविद्या ततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्परिभवादौ द्वेषस्तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोह
श्चेत्येवमयमनंतभेदोऽनर्थव्रातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः तद्विपर्ययेणावि
म द्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपगम्यं तदिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशोस्त
वति। कथं। भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः। क्षीयंते चास्य कर्माणि
तस्मिंदृष्टे परावर इत्युक्त्वा ब्रवीति। तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्प
रं पुरुषमुपैति दिव्यं इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे। यदा सर्वे
प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्येव
मादौ प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धम[illegible]पि च तमेवैकं जानथ

स°भा° आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुरिति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेय ब्र° सू° पा°
त्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते तच्च श्रुत्यंतरे ब्रह्मणो दृष्टं तमेव धीरो विज्ञा १ ३
य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदि
ति तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्म॥ ॥नानुमानमतच्छब्दात्॥३॥ ॥यथाब्र
ह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तो नैवमर्थांतरस्य वैशेषिको हेतुः प्र
नि°कं ४ तिपादकोस्तीत्याह। नानुमानं सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वा
द्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यं। कस्मादतच्छब्दात् तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रति
पादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छब्दः न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः क
श्चिच्छब्दोस्ति येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वावगम्यते। तद्वि ९७

अतच्छब्दः २

परीतस्य चेतनस्य [illegible] प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोस्ति येनायेतनं प्रधा
नं कारणत्वेनायतनत्वे । शब्दोत्रास्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिः । अत एव न
वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥ ॥ यद्यपि
प्राणभृतो विज्ञानात्मनः । आत्मत्वं चेतनत्वं संभवति । तथाप्युपाधिपरि
च्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात् प्राणभृदपि न द्यु
भ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो
द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् संभवति । पृथक् योगकरणमुत्तरार्थं । कुत
श्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ।
भेदव्यपदेशश्चेह भवति । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातृभावे

स०भा० न तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वादुक्तता। पारिशेष्यादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञे प्र० तृ०पा०
यं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते न प्राणभृत्॥ कुतश्च न प्राणभृत् द्युभ्वाद्याय १ ३
तनत्वेनाभ्युपितव्यः॥ ॥प्रकरणात्॥६॥ ॥प्रकरणं चेदं परमात्मनः। कस्मि
न्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापे ५
क्षणात् परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् न केवले प्रा
णभृति। कुतश्च न प्राणभृत् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाभ्युपितव्यः॥ ॥स्थित्य
दनाभ्यां च॥७॥ ॥द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति कर्मफला
शनमनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यौदासीन्येनावस्थानं। ताभ्यां च स्थि

९८

त्वदनात्स्यां ईश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते। यद्दीश्वरो बुध्याद्युपाधिमत्त्वेन विवक्षि
तस्तस्तस्य प्राकृतेश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृ
तवचनमाकस्मिकमसंबद्धं स्यात्। ननु तथापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचन
माकस्मिकमेव प्रसज्येत। न तस्याविवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृ
त्वेन प्रतिशरीरं बुध्याद्युपाधिसंबद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या तात्प
र्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्षित इ ह ४
ति न तस्याकस्मिकं वचनं युक्तं। गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीत्यत्राप्येतद्दर्शितं। द्द
द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचि ईश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति। यदापि पैंग्युपनिषत्
कृतेन व्याख्यानेनास्यामृच्यसत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदापि न विरोधः। क

सू० भा० क्षेत्रकथं प्राणभृद्वीह घटादिच्छिद्रवत्तस्य द्युभ्वाद्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं ब्र० तृ० पा० १ ३
गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं नास्य वतीति प्रतिषिध्यते परन्तु सर्वशरीरेषु पाधि
सिर्धिनो पलक्ष्यते। परएव सम्सवति। यथा घटादिच्छिद्राणि घटादिसिरूपा
धिसिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव संवति। तद्वत्प्राणभृतः परस्मा
दन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते। तस्मात्तस्य द्युभ्वाद्यभिमानिनः ए
व द्युभ्वाद्यायतनत्व प्रतिषेधः। तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं। तदेतद
दृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्यनेनैव सिद्धं तस्यैव हि भूतयोनि वाक्यस्य
मध्य इदं पठितं। यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं ओतं चार्थतु पुनरुपन्यस्तं।
॥ ॥ तत्समासं प्रसादादध्युपदेशात्॥२॥ इदं समामनन्ति। भूमात्वेव विजि

सू०भा० ष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिं छरीरे सुखं भवतीति सुषुप्तावस्थायामेव सू० तृ०पा
सुखश्रवणात् । यत्र यो वै भूमा तदमृतमिति तदपि प्राणस्याविरुद्धं प्राणो वा अमृ अ
तमिति श्रुतेः कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य तरति शोकमात्मविदिति आ
त्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्येत तत्र प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति
ब्रूमः तथा हि प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः
प्राणो ब्राह्मण इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति यथा वा अरा नाभौ समर्पिता
एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमिति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च संभ
वति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्ते ततइद
मुच्यते । परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः । कस्मात् संप्रसादादध्युप
देशात् संप्रसाद इति सुषुप्तस्थानमुच्यते सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति नि १०२

ज्ञासितव्य इति । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत्
शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति
अन्यद्विजानाति तदल्पमित्यादि । तत्र संशयः । किं प्राणो भूमा स्यादाहो
स्वित्परमात्मेति कुतः संशयो भूमेति तावत् बहुत्वमभिधीयते बहोर्लो
पो भूच बहोरिति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् । किमात्मकं पुन
स्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां प्राणो वा आशाया भूयानिति संनिधा
नात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति तथा श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शो
कमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयि
त्विति प्रकरणोत्थानात् परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति तत्र कस्योपादानं ।

न्यायं कस्य वा हानमिति भवति संशयः। किं तावत्प्राप्तं प्राणो भूमेति
कस्माद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनपरंपरादर्शनात् यथा ह्यस्ति भगवो नाम्नो भूय इ
ति वाग्वाव नाम्नो भूयसीति तथास्ति भगवो वाचो भूय इति मनो वाव वा
चो भूय इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयःप्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः
प्रवृत्तो नैवं प्राणात्परं भूयःप्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। अस्ति भगवः प्रा
णाद्भूय इत्यदो वाव प्राणाद्भूय इति प्राणमेव तु नामादिभ्य आशांतेभ्यो
भूयांसं प्राणो वाव आशाया भूयानित्यादिना सप्रपंचमुक्त्वा प्राणदर्शि
नश्चातिवादित्वमतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीतेत्यभ्य
नुज्ञायैष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणव्र तमतिवादि

त्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरंपरया भूमानमवतारयन्
प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्याय
माने यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायत इति। उच्य
ते। सुषुप्तावस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्श
नात्संभवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतल्लक्षणं। तथा च श्रुतिः। न
शृणोति न पश्यतीति इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषु
प्तावस्थामुक्त्वा प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रतीति तस्यामेवावस्था
यां पंचवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां सुषुप्तावस्थां दर्शय
ति। यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं यो वै भूमा तत्सुखमिति तदप्यविरुद्धं। यत्रे

स॰ भा॰ त्वविज्ञानेनधिकारान्न तद्विषये प्राणित्वादित्वमनतिवादित्वमेव तदेषतु वा अ
ति वदति यः सत्येनातिवदतीति तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते। परमार्थरूपत्वात्
सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुत्यंतरात्तथा व्युत्पादितायनारदाय सोहं भगवः सत्ये
नातिवदानीत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरंपरया भूमानमुपदिशति।
तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। त
स्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुम
र्हत्येवं चात्र विधिनिषेधप्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहा
त्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यप्राणत्वात् सत्त्वम
स्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकनिवृत्तिरस्ति। नान्यः पंथा विद्यतेयना १०३

र्वविनाता बृहदारण्यके च स्वप्न जागरितावस्थानां सहपाठात् तस्यां च
संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोत्र संप्रसादोभिप्रेयते। प्राणादूर्ध्वं
भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव वै भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुप
दिश्यत इत्यभिप्रायः। तस्मात् न हि नाम्न एव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुप
दिष्टं किं तर्हि नाम्नोन्यदर्थांतरमुपदिष्टं वागाख्यं वाग्वाव नाम्नो भूयसीति।
तथा वागादिभ्यो आ प्राणादर्थांतरमेव तत्र तत्रोर्ध्वमुपदिष्टं तद्वत्प्राणाद
प्यूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थांतरभूतो भवितुमर्हति। नन्विह ना
स्ति प्रश्नोस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति नापि प्रतिवचनमस्ति प्राणाद्वाव भू
योस्तीति कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यत इत्युच्यते। प्राणविषयमेवातिवा

स० भा० दित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनाति प्र० १ पा० ३
वदतीति तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इत्यत्रोच्यते न तावत्प्राणविषयस्यै
वातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादात् यः सत्येना
तिवदतीति। ननु विशेषवादोप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति कथं यथैषो।
ग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्हि अग्निहोत्रे
णैव सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते। तथैष तु वा अतिवदति यः स
त्येनातिवदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रकृतेन प्राणवि
ज्ञानेनैव सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति नेति ब्रूमः श्रुत्य
र्थपरित्यागप्रसंगात् श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः स १०२

त्येनातिवदतीति सोतिवदतीति। नात्र प्राणविज्ञानस्य संकीर्तनमस्ति प्र
करणात्तु प्राणविज्ञानं संबध्येत तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता
स्यात् प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न संगच्छते एष तु वा अतिवदतीति। स
त्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नांतरकरणं अर्थांतरविवक्षां सूचयति।
तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वे
दानधीत इत्येकवेदेभ्योर्थांतरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेतद्द्रष्टव्यं।।
न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थांतरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोस्ति।
प्रकृतसंबंधासंभवकारितत्वादर्थांतरविवक्षायाः तत्र प्राणांतमनुशा
सनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति। यत्ता

सू० भा० मित्यादौ श्रुत्यंतरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मत्वावधारणाच्च वर्ण प्र० तृ० पा
एवाक्षरशब्दवाच्य इत्येवं प्राप्ते उच्यते। पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः क १ ३
स्मादंबरांतधृतेः पृथिव्यादेराकाशांतविकारजातस्य धारणात्तत्र
पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश
एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशप्रतिष्ठत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश
ओतश्च प्रोतश्चेति ~~नचेयमंबरांतधृतिर्ब्रह्मणोन्यत्र संभव~~
~~ति य~~। अनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितं तथा चोपसंहृतमेत
स्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति न चेयमंब
रांतधृतिर्ब्रह्मणोन्यत्र संभवति। यदप्योंकार एवेदं सर्वमिति १०५

येति श्रुत्यंतरात् तं मा भगवां श्चोकस्य पारं तारयत्विति चोपक्रम्योपसंह
रति तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमार इ
ति तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते प्राणांतेचानुशासनेन प्रा
णस्यान्यायत्ततोच्येतात्मतः प्राण इति च ब्राह्मणं प्रकरणांते च पर
मात्मविवक्षा सिद्ध्यति भूमा तु प्राण एवेति चेन्न स भगवः कस्मिन्प्र
तिष्ठित इति स्वे महिम्नीत्यादिना भूम्न एवा प्रकरणसमाप्तेरनुक
र्षणाद्वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरा
मुपपद्यते॥ ॥धर्मोपपत्तेश्च॥ ॥अपि च ये भूम्नि श्रूयंते धर्मास्ते
परमात्मन्युपपद्यंते यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजाना

ब्र० भा० तिसभूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावेभूमानमवगमयति। परमात्मनि यायं द प्र० तृ०पा० १ ३
र्शनादिव्यवहाराभावोवगतो यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कंपश्ये
दित्यादिश्रुत्यंतरात्। योप्यसौसुषुप्तावस्थायां दर्शनादिव्यवहारा
भावउक्तः। सोप्यात्मनएवासंगत्वविवक्षयोक्तोनप्राणस्वभावविवक्ष
यापरमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायांसुखमुक्तं तदप्यात्म
नएवसुखरूपत्वविवक्षयोक्तं यत आहेषोस्यपरमानंदः एतस्यै
वानंदस्यान्यानि भूतानिमात्रामुपजीवंतीति। इहापि यो वै भूमा त
त्सुखं नाल्पेसुखमस्ति भूमैवसुखमिति सामयसुखनिराकर
णेन ब्रह्मैवसुखंभूमानंदर्शयति। यो वै भूमातदमृतमित्यमृत १०४
त्वमिहभूमानंपरमकारणंगमयति। विकाराणाममृतत्वस्या
पेक्षिकत्वादतोन्यदार्तमितिश्रुत्यंतरात्। तथासत्यत्वंस्वमहिमप्र
तिष्ठितत्वंसर्वगतत्वंसर्वात्मत्वमितिचैतेधर्माः श्रूयमाणाः परमात्म
न्येवोपपद्यंते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेतिसिद्धं॥ ॥अक्ष
रमंबरांतधृतेः॥३॥ ॥कस्मिन्नुखल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे
ति सहोवाचैतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमन
ण्वित्यादिश्रूयते तत्रसंशयः। किमक्षरशब्देन वर्णउच्यते किंवा
परमेश्वर इति। तत्राक्षरसमाम्नायइत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे
प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वादोंकार एवेदंसर्व

६ उपदि
स० भा०

स्यते। कस्मादीक्षतिकर्मव्यपदेशात्। ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म। ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि

तस्मात् स तेजसि सूर्ये संपन्नः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति च त
द्देशपरिच्छिन्नस्य फलस्य प्राप्यमानत्वान्नहि परब्रह्मविदे देश
परिच्छिन्नं फलमनुभवतीति युक्तं सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः नन्व
परब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते नैष दोषः
पिंडापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते अभिधीयते परमेव
ब्रह्माभिध्यातव्यं पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति। स एतस्मा
ज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते इति तत्राभिध्यायतेर
तथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्याप्यभिध्या
यतिकर्मत्वादीक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः प १·९

[illegible]

तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यं। न स्यान्न क्षरत्य
श्नुते वेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म स्यादेतत्का
र्यस्य वै कारणाधानत्वं अंबरांतधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारण
वादिनोपीयमनुपपद्यते। कथमंबरांतधृतेर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरित्यत
उत्तरं पठति॥ ॥सा च प्रशासनात्॥११॥ सा चांबरांतधृतिः पर
मेश्वरस्यैव कर्म कस्मात्प्रशासनात् प्रशासनं हीह श्रूयते ए
तस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इ
त्यादि प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रधानस्य प्रशास
नं संभवति नह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादि

सू०भा० विषयं प्रशासनमस्ति॥ ॥अन्यभावव्यावृत्तेश्च॥१२॥ ॥अन्यभावव्या प्र०तृ०पा०
वृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरं वाच्यं तस्यैवांबरांतधृतिः कर्म नान्य १ ३
स्य कस्यचित् किंचिदन्यभावव्यावृत्तिर त्वन्यस्य भावोन्य[illegible]भावः
अन्यभावात् व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तेरित्येतदु
क्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशंक्यते तद्भावादंबरांत दि
विधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः। तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ श्रुतं
श्रोतृ मतं मंतृ विज्ञातं विज्ञात्रिति तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधा
नस्यापि संभवति द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य संभवत्यचेतन
त्वात् तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मं १०५

तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधि
मतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमना इति चोपाधिम
त्वप्रतिषेधात् न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति तस्मात्परमे
व ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः॥ ॥ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः॥१३॥ एतद्वै स
त्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतर
मन्वेतीति प्रकृत्य श्रूयते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण
परं पुरुषमभिध्यायीतेति किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमु
पदिश्यते आहोस्विदपरमित्येतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति परम
परं चैकतरमन्वेतीति॥ प्रकृतत्वात्संशयः। तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं

8

रमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूतः ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति ग
म्यते स एवेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥
नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः ईक्षणे तु परात्परः कथमितर इतरत्र
प्रत्यभिज्ञायत इति अत्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधा
रणौ न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृ
श्यते येन तस्मात्परात्परोयमीक्षितव्यः पुरुषोन्यः स्यात्कस्तर्हि
जीवघनः इत्युच्यते । घनो मूर्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघनः सैं
धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः
परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोत्र जीवघन इति । अपर आह स्म साम

स०भा० भिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यतातानंतरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः प्र० टी०पा
परश्च लोकांतरेभ्यः सोत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां १. ३
करणपरिवृत्तानां सर्वकारणात्मानि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनि
वासिनि संघातोपपत्तेः सर्वाति ब्रह्मलोके जीवघनः तस्मात्परो
यः परमात्मेक्षणे कर्मभूतः स एवाभिध्यानेपि कर्मभूत इति ग
म्यते परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्प्यते
परो हि पुरुषोत्र परमात्मैव सर्वात्मा। यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति।
पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुत्यंतरात्परंचा
परं च ब्रह्म यदोंकार इति विवक्षयानंतरमोंकारेण परं पुरुषम १०८

सिध्यातव्यं ब्रुवञ्च परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। यथा पादोदर
स्त्वचाविनिर्मुच्यते एवं हैव स पाप्मनाविनिर्मुक्त इति च। पाप्मवि
निर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति अथय
दुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिछिन्नं फलं युज्यते इति। अ
त्रोच्यते। त्रिमात्रेणोंकारेणालंबनेन परमात्मानमभिध्यायतः
फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममु
क्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः। दहर उत्तरेभ्यः॥१॥ ॥अथ
यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोस्मिन्नंतराका
शस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्यादिवा

स० भा० कथं समाम्नायते तत्र योयं दहरे हृदयपुंडरीके दहर आकाशः श्रुतः प्र० तृ० पा
स किंभूताकाशोथ विज्ञानात्माथवा परमात्मेति संशय्यते। कुतः १ ३
संशयः। आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यां आकाशशब्दो ह्ययं भूताका
शे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किं भूताकाश एव दहरः स्या
त्किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति। किं जीवोत्र ब्रह्मनामा
तस्येदं पुरं ब्रह्मपुरं अथ परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति त
त्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः
तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति
प्राप्तं। तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वं। यावान्वा अयमाकाशस्ता १०

सू०भा० रिमाणत्वमुपपद्यते । नैष दोषः पुंडरीकवेष्टनजातदहरत्वस्य कल्पि प्र० तृ० पा० १ ३
तत्वाद्वाक्यस्य न तावत्प्रतिपादनपरत्वमुभयप्रतिपादने हि वाक्यं
भिद्येत न च कल्पितत्वेन पुंडरीकवेष्टित आकाशैकदेशे द्यावापृथि
व्यादीनामंतःसमाधानमुपपद्यते । एष आत्मापहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प
इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे संभवंति ।
यद्यपि आत्मशब्दो जीवे संभवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जी
वाशंकापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमित
स्य जीवस्य पुंडरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्मणो ११२

वानेषोंतर्हृदय आकाश इति च । बाह्याभ्यंतरभावकृतभेदस्योप
मानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नंतःसमाहितम
वकाशात्मनाकाशस्यैकत्वाद् यथा जीवो दहर इति प्राप्तं । ब्रह्मपु
रशब्दाज्जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । तस्य स्वकर्म
णोपार्जितत्वात् भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं । न हि परस्य ब्रह्म
णः शरीरेणास्य स्वामिलक्षणः संबंधोस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरै
कदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञो मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रा
येण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयेंतरवस्थानं
स्यात् दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वात् अवकल्पते आ

स०भा० व्य काशोपमितत्वादिव ब्रह्मासेदापि वक्ष्यमाणापि व्याप्तिर्न चात्र दह प्र० तृ०पा १ ३
रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञास्यत्वं च श्रूयते। तस्मिन्यदंतर
ति परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत उत्तरं ब्रूमः परमेश्वर एवात्र
दहर आकाशो भवितुमर्हति। न भूताकाशो जीवो वा कस्मादुत्त
रेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यस्तथाहि द्रष्टव्यतया विहितस्य द
हरस्याकाशस्य तं चेद्ब्रूयुरित्युपक्रम्य किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्ट
व्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधा
नवचनं भवति। स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोंत
र्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहिते इत्या ११०

इति च पुंडरीकदहरत्वेन प्राप्तं दहरत्वस्य प्रसिद्धाकाशोपम्येन
दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्त्तयतीति ग
म्यते। यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा
नोपपद्यते इति भूताकाशशंका निवर्तिता भवति। ननु चैकस्याप्या
काशस्य बाह्याभ्यंतरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभ
वतीत्युक्तं। नैवं संभवति अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदा
श्रयणं परिकल्प्यापि ह्याभेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयितः परिच्छि
न्नत्वाद्दभ्यंतरस्याकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते
ननु परमेश्वरस्यापि ज्यायानाकाशादिति श्रुत्यंतरान्नैवाकाशप

स॰ गा॰ हेतुश्चपरस्त्युक्तं । तएवोत्तरेहेतव इदानीं प्रपंच्यंते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो प्र॰ तृ॰ पा॰
यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः इमाः १ ३
सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंतीति । तत्र प्रकृतं दह
रं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवाना
मभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति । तथा ह्यहरहः जीवानां सुषु
प्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे सता सोम्य तदा संपन्नो
भवतीत्येवमादौ । लोकेपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्म
तां गत इति ॥ तथा ब्रह्मलोकशब्दोपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीव ११३
भूताकाशाशंकां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलास

द्यविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वाद्यविवक्ष्यत इति चेद्यदात्मतया जी
वस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादिवि
वक्ष्यतामिति युक्तं । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षित
त्वात् राज्ञ इव जीवस्येदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्वित्यन्न ब्र
मः । परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते । ब्रह्मशब्दस्य
तस्मिन्मुख्यत्वात् तस्याप्यस्ति पुरेणानेन संबंध उपलब्ध्यधिष्ठा
नत्वात् स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । स वा
अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय इत्यादिश्रुतिभ्यः अथवा जीवपुर एवा
स्मिन्ब्रह्म सन्निहितमुपदिश्यते यथा शालग्रामे विष्णुः सन्नि

स्०गी० हितइति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लो प्र० तृ० पा
कः क्षीयत इति च कर्मणामंतवत्फलत्वमुक्त्वाथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजं १ ३
रू त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति प्रकृतदहरा
काशविज्ञानस्यानंतफलत्वं वदन्परमात्मत्वमस्य सूचयति यदप्येतदु
क्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञास्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनो
पादानादिति अत्र ब्रूमो यद्याकाशो भान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्याद्यावान्वा अ
यमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नो
पपद्येत। नन्वेतदपि दृष्टांत वर्त्ति वस्तुसद्भाव प्रदर्शनायैव प्रदर्श्यते। तं चेद्ब्रू
युर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतराकाशः किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमित्याक्षिप्य परिहारा ११२

व२

वसर आकाशोपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामंतःसमाहितत्वदर्श
नात्। नैतदेवमेवं हि सति यदंतःसमाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं वि
जिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत अस्मिन्कामाः समाहि
ताः एष आत्मापहतपाप्मेति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादि समाधानमाधा
रमाकाशमाकृष्याथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामा
निति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रितांश्च कामान्वि
ज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति तस्मादुपक्रमेपि दहर एवाकाशो हृ
दयपुंडरीकाधिष्ठानः सहांतःसमाहितैर्द्यावापृथिव्यादिभिः सत्यैश्च
कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति॥ ॥
गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च॥२॥ ॥ दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो

लोक ४

नलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेद्गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति ष
ष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमा
नो ब्रह्मैव लोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति एतदेव चाहरहर्ब्रह्म
लोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिं
गं न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छंतीति शक्यं
कल्पयितुं॥ ॥धृतेश्च महिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥२॥ ॥धृतेश्च
हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः। कथं दहरोस्मिन्नंतराकाश इति प्रकृत्या
काशोपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं
प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकृ

एतं निर्दिश्यत्यथ य आत्मा स सेतुः विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाये
ति। तत्र च विधृतिरित्यात्मशब्दसमानाधिकरणाद्विधारयितोच्य
ते। किंच कर्तरि स्मरणात्। यथोदकसंतानस्य विधारयिता लोके
सेतुः क्षेत्रसंपदामसंभेदायैवमयमात्मैषामध्यात्मादिभेदभि
न्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदाया
संकरायेत्येवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्श
यत्ययं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यंतरादुपलभ्यते। एतस्य वा अ
क्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादेः। त
थान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते। एष सर्वेश्वर एष भू

ताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाये
त्येवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः॥ ॥प्रसिद्धेश्च॥४॥ ॥
इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इत्युच्यते। यत्कारणमा
काशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः। आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंते इत्यादि प्रयोग
दर्शनात्। जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते। भूताका
शस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसं
भवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तं॥ ॥इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवा
त्॥५॥ ॥यदि वाक्यशेषबलेनैव दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येता

सू० भा० स्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शोऽथ य एष संप्रसादोऽस्मा ब्र० तृ० पा
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत ए १ ३
ष आत्मेति होवाचेति। अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्तावस्था
यां दृष्टत्वात्तदवस्थावंतं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थांतरं तथा
शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति। यथाका
शव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं तद्वत्। यथा चा
दृष्टोपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मस
मभिव्याहारादाकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता इत्येवमादौ प
रमेश्वरविषयोऽभ्युपगत एवं जीवविषयोपि भविष्यति। तस्मादि
तरपरामर्शाद्दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते १९५

तिचेन्नैतदेवंस्यात्कस्मादसंभवात् न हि जीवो बुध्याद्युपाधिपरिछिन्नाभि
मानीसन्नाकाशेनोपमीयते। नचोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपा
प्मत्वादयो धर्माः संभवंति। प्रपंचितं चैतत्प्रथमेसूत्रे। अतिरेकाशंकाप
रिहाराय च पुनरुपन्यस्तं परिशिष्यति चोपरिष्टादप्यार्थश्च परामर्श इति।।
।।उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु।।६।। ।।परामर्शाज्जीवाशंका जातासा
ऽसंभवान्निराकृता अथेदानीं मृतस्येवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवा
शंकायाः क्रियते उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् तत्र हि य आत्मापहतपाप्मे
त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रति
ज्ञाय य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं

सू० भा० जीवमात्मानं निर्दिशति एतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामीति च तमेव पुनः प्र० तृ० पा०
पुनः परामृश्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति तथा चैतत्सुप्तः १ ३
समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति। जीवमेवावस्थान्त
रगतं व्याचष्टे तस्यैवापहतपाप्मत्वादि दर्शयित्वैतदमृतमभयमे
तद्ब्रह्मेति। नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति
च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्यैतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामि नो
एवान्यत्रैतस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसंबंधनिंदापूर्वकमेष सं
प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्त ११६

मपुरूपं दर्शयति तस्मादस्तिसंसर्वेज्ञोवे परमेश्वराणां धर्माणां। अतो
दहरोऽस्मिन्नंतराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रति
ब्रूयान्न आविर्भूतस्वरूपस्त्विति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। नोत्तरस्मा
दपि वाक्यादिह जीवाशंका संभवतीत्यर्थः॥ कस्माद्यतः तत्राप्यावि
र्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते आविर्भूतं स्वरूपमस्येति आविर्भू
तस्वरूपः भूतपूर्वगत्या जीववचनमेतदुक्तं भवति य एषोक्षिणीत्य
क्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मतायाः
व्युत्थाप्येतं त्वेव त इति पुनःपुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्न
सुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनि

सू० गी० च्या घत इति। यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्या प्र० तृ०पा
वष्टे न जैवेन स्वरूपेण। यत्तत्परं ज्योतिरुपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म त १ ३
च्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव जीवस्य पारमार्थिकं रूपं तत्त्वमसीत्यादि
शास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितं यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैत
लक्षणामविद्यां निवर्त्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं अहं ब्र
ह्मास्मीति न प्रतिपद्यते। तावदेव जीवस्य जीवत्वं। यदा तु देहेंद्रियमनो
बुद्धिसंघाता द्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते। नासि त्वं देहेंद्रिय
मनोबुद्धिसंघातो नासि संसारि किं तर्हि सद्यत्तत्सत्यं स आत्मा चैत ११७
न्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति॥ तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमा

सू०भा० दाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्व प्र०तो०पा १ ३
रूपस्य संभवतः स्वरूपत्वादेव एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमे
श्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतो व्योमवदसंगत्वाविशेषात् कुतश्चैत
देवं प्रतिपत्तव्यं यतो य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपदिश्येतद
मृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युपदिशति योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृ
त्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृ
ताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यान्नापि प्रतिच्छायात्मायम
क्षिलक्षितो निर्दिश्यते प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसंगात् तथा द्विती
हे३
११८

त्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्। स एव कूट
स्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति। स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मै
व भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं येन शरी
रात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव
च निष्पद्यत इति संभवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यां
तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां
क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्त
था नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रा
त्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यान्न तु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्य

सू॰भा॰ स्य केनचिदपि भवः संभवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च॥ प्र॰ तृ॰पा
दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातृता हि जीवस्य स्वरूपं। तच्च शरीराद समुत्थि १ ३
तस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते सर्वो हि जीवः पश्यन् शृ
ण्वन् मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः तच्चे
च्छरीरात्समुत्थितस्याभिष्पद्येत प्राक्समुत्थानाद् दृष्टो व्यवहारो वि
रुद्ध्येत ततः किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका वा स्वरूपे
णाभिनिष्पत्तिरित्यत्रोच्यते प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेः शरीरेंद्रियमनो
बुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योति
स्वरूपं भवति यथा शुद्धस्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्वि ११८

वेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणज
नितविवेकग्रहणात्तु पराचीनः स्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वे
न रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव संस्तथा देहाद्यु
पाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरी
रात्समुत्थानं विवेकज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्व
रूपावगतिः तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सश
रीरत्वं मंत्रवर्णाद् अशरीरं शरीरेष्विति। शरीरस्थोपि कौंतेय न क
रोति न लिप्यत इति सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्त
स्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञाना

वि

स॰ भा॰ स्वभूतानामभिप्रायेदं शारीरकमारब्धं एक एव परमेश्वरः कूट ब्र॰ सू॰ भा॰
स्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधावि १ ३
भाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति यदिदं परमेश्वरवाक्ये जी
वमाशंक्य प्रतिषेधति सूत्रकारो नासंभवादित्यादिना तत्राय
मभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावकूटस्थनित्य एकस्मिन्न
प४ संगे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलिनतादिप
रिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवाद
प्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं दृढयति
जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किं त्वनुवदत्ये १२१

योपि पर्याये य एष स्वप्ने महीयमानश्चरतीति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टा
दक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः एतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामीत्यु
पक्रमात्। किं वाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमे
व प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्न
मद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति तथा तृतीयेपि पर्याये॥ नाह खल्व
यमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानीति
सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रति
षेधति। यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति। तदपि विशेषविज्ञानवि
नाशाभिप्रायमेव न विज्ञातृविनाशाभिप्रायं॥ नहि विज्ञातुर्विज्ञाते॰

सू०भा० र्थिपारिच्छायो विद्यते। विनाशित्वादिति श्रुत्यंतरात् तथा चतुर्थेपि पर्याये प्र० तृ०पा
एतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघ
वन्मर्त्यं वा इदं शरीरं इत्यादिना प्रपंचेन शरीराद्युपाधिसंबंधप्रत्याख्या
नेन संप्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरू
पापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शय
ति। केचित्तु परमात्माभिवक्षायामेतं त्वेव त इति जीवानुकर्षणमन्याय्यं म
न्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मा
नं ते भूयोनुव्याख्यास्यामीति कथयंति तेषामेतमिति संनिहितावलं
बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत भूयः श्रुतिश्चोपरुध्येत पर्यायां १२०

तराभिहितस्य पर्यायांतरेनभिधीयमानत्वादेतं त्वेव त इति च प्र
तिज्ञाय प्राक् चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः
प्रतारकत्वं प्रसज्येत। तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपार
मार्थिकं जैवं रूपं कर्तृ भोक्तृ रागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकान
र्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पार
मेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते। सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वा
दीन्। अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यंते।
अस्मदीयाश्च केचित्तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिप

स्०भा० अयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदय आकाश इति॥ ॥अनुकृतेस्तस्य प्र०तृ०
च॥२॥ ॥न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कु १ ३
तोयमग्निः। तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा
तीति समामनंति। तत्र यं भांतमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वं विभा
ति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां तेजोधा
तुरिति तावत् प्राप्तं कुतः। तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भान प्रतिषेधा
त् तेजःस्वभावकं हि चंद्रतारकादि तेजःस्वभावक एव सूर्ये भासमा
ने ऽहनि न भासत इति प्रसिद्धं तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चंद्रतारकादि १२३

वाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदमेवं हि स्वाभाविककर्तृत्व
भोक्तृत्वाद्यनुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यंत इति मन्य
ते प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति शास्त्रदृष्ट्या तूप
देशो वामदेववदित्यादिना वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन क
र्मविधिविरोधपरिहारः॥ ॥अन्यार्थश्च परामर्शः॥२॥ ॥अथ
यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितोऽथ य एष संप्रसाद इत्या
दिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न
प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकः प्राप्नोतीत्यत आह। अन्यार्थो

यं जीवपरामर्शेन जीवस्वरूपपर्यवसायी किंतर्हि परमेश्वरस्वरूप
पर्यवसायी कथं संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहें
द्रियपंजराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिमित्तांश्च स्वप्नान्नाडीच
रोनुभूय श्रांतः शरण्यं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्
समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोप
संपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते
यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्य
ते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुणउपास्य इत्येवमर्थो यं जी

वपरामर्शः परमेश्वरवादिनोप्युपपद्यते ॥ ॥ अल्पश्रुतेरिति
चेत्तदुक्तं ॥८॥ ॥ यदप्युक्तं दहरोस्मिन्नंतराकाश इत्याद्याकाशस्य
अल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरत्वेनोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोप
मितस्याणीयस्त्वमेवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः उक्तो
ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्य
र्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योम
वच्चेत्यत्र स एवेह परिहारोनुसंधातव्य इति सूचयति श्रुत्यैव
वेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया यावान्वा

स०भा० यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मतोव ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु नान्येन प्र०तृ०पा
ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वाद्येन सूर्यादयः स्तस्मि १ ३
न्भासापुः ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते आत्मनैवायंज्यो
तिषास्ते अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ ॥अपि च स्मर्यते
॥२॥ ॥अपि चेदृग्रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु न
तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः। यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम प
रमं मम इति। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं। यच्चंद्रमसि य
च्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति॥ ॥शब्दादेव प्रमितः॥३॥ ॥ १२५

यास्मिन्न भासते सोपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते अ
नुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुगत
दर्शनात् गच्छंतमनुगच्छतीतिवत्। तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्रा
प्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति कस्मात्। अनुकृतेः अनुक
रणमनुकृतिः यदेतत्तमेव भांतमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत्प्राज्ञप
रिग्रहे व कल्प्यते प्राज्ञः सत्यसंकल्पः इति हि प्राज्ञमात्मानमामनं
ति। न तु तेजोधातुं कंचित्सूर्यादयोनुभांतीति प्रसिद्धं समत्वाच्च तेजोधा
तूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भांतमनुभायुः न हि प्र
दीपः प्रदीपांतरं अनुभाति यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्य

सू० भा० नश्यति नायमेकांतोभिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते सुतप्तो पू० त० पा १ ३
अयःपिंडोग्न्यनुकृतिरग्निं दहंतमनुदहति भौमं वा रजो वायुं वहं
तमनुवहतीति अनुकृतेरित्यनुभानमस्य च तस्य चेति चतुर्थं पा
श्लो ४ दमस्य श्लोकस्य सूचयति तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति च तद्धेतुकं भानं
सूर्यादिकस्य भानं प्राज्ञमात्मानं गमयति तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपा
सतेमृतमिति प्राज्ञमात्मानमामनंति तेजोंतरेण तु सूर्यादितेजो वि
भातीति अप्रसिद्धं विरुद्धं च तेजोंतरेण तेजोंतरस्य प्रतिघातात् अथ
वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमित्यु
च्यते किं तर्हि सर्वमिदमित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रिया १२४

कारकफलजातस्य याभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता यथा सूर्य
ज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वरूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वन्न तत्र सूर्यो
भातीति च तत्र शब्दमाहरन्न प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतं च ब्रह्म
यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतमित्यादिना अंतरं च हिरण्मये प
रे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो
विदुरिति कथं ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं न तत्र सूर्यो भा
तीति। यद्यप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिबंधस्तेजोघातात् वा वान्य
स्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति तन्न तु स एव तेजोधातुरन्यो
न संभवतीत्युपपादितं ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिबंधो वकल्पते यतो

स्०भा० तत्त्वमुच्यते। स आत्मा तत्वमसीत्यादिवत्। संसारिण एव सतोंगुष्ठमात्र प्र०त०पा०
स्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति निर्द्धिरूपाहि वेदांतवाक्यानां प्रवृत्तिः क १ ३
चित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेश
४त्रे परा तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वमुपदिश्यते नांगुष्ठमात्रत्वं कस्यचि
देतमेवार्थं परस्तात्स्फुटीकरिष्यत्यंगुष्ठमात्रः पुरुषोंतरात्मा सदा ज
नानां हृदये सन्निविष्टः तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकां धैर्येण तं
विद्याच्छुक्रममृतमिति॥ ॥तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्॥ १॥ ॥अं
गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्ये
त्युक्तं तत्प्रसंगेनेदमुच्यते बाढं। मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु १२९

अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठतीति श्रूयते तथांगुष्ठमात्रः
पुरुषोज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्व इत दे
वादितिच तथापीयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते स किं विज्ञानात्मा किं वा
परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशात्तावद्विज्ञानात्मेति प्राप्तं।
नह्यनंतायामविस्तारस्य परमात्मनोंगुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्ये
ताविज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्संभवति कयाचित्कल्पनयांगुष्ठमात्र
त्वं स्मृतेश्च। अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतं॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं
निश्चकर्ष यमो बलादिति नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः
तेन तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः परमा

सं॰भा॰ रौवायमंगुष्ठपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति कस्माच्छब्दादीशानोभू ब्र॰सू॰भ॰ १ ३
तभव्यस्येति न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीशिता एत
द्वैतदिति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति। एतद्वै तद्यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः
पृष्टं चेह ब्रह्मान्यत्र धर्मादन्यत्राऽधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र
भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरे
वेशान इति परमेश्वरो गम्यत इत्यर्थः॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्म
नः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥ ॥हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकार
त्वात्॥४॥ ॥सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृद्यवस्थानमपेक्ष्यांगुष्ठ
मात्रत्वमिदमुच्यते। आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वं॥ १२६

नह्यंजसातिमात्रस्य परमात्मनोंगुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परात्मनः
इहग्रहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं ननु प्रतिप्राणि भेदाद्धृदयानामन
वस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते मनु
ष्याधिकारत्वादिति शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति
शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति वर्णितमेतदधि
कारलक्षणे मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायऔचित्येन नियतप
रिमाणमेव चैषामंगुष्ठमात्रं हृदयमतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य
मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमंगुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः यदप्यु
क्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमंगुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति।

ब्र०भा० तम एको देव इति प्राण इति प्राणैकरूपतां देवतानां दर्शयंती तस्यैवैक
स्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति तथा स्मृतिरपि। आत्मनो वै
शरीराणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं च
रेत्। प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्। संक्षिपेच्च पुनस्तानि
सूर्यो रश्मिगणानिवेत्येवंजातीयका। प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगि
नामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्यमाजानसि
द्धानां देवतानामनेकरूपप्रतिपत्तिसंभवाच्चैकैका देवता बहुभी रू
पैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदंगभावं गच्छति। परैश्च न दृ
श्यतेंतर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यतेऽनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्य १२९

ब्र०सू०पा
१ ३

मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोस्ति। तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये
देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते।
कस्मात् संभवात् संभवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणं तत्रार्थित्वं
तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वा
लोचनादिनिमित्तं। तथा सामर्थ्यमपि तेषां संभवति मंत्रार्थवादेति
हासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमान्न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधो
स्ति न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येतोपनयनस्य वेदाध्य
यनार्थत्वात्तेषां च स्वयं प्रतिभात वेदत्वादपि चैषां विद्याग्रहणार्थं
ब्रह्मचर्यादि दर्शयत्येकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मच

स०भा० यभृगुवासा। भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो प्र० तृ० पा० १ ३
ब्रह्मेत्यादि यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतांत
न राभावादृषीणां चार्षेयांतराभावादिति न तद्विद्यास्वस्ति नहींद्रा
दीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिंद्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति।
न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्व
धिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारेप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगु
ष्ठापेक्षया न विरुध्यते॥ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्ते
र्दर्शनात्॥२॥ ॥स्यादेतद्यदि विग्रहवत्वाद्यभ्युपगमेन देवा
दीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्वादृत्विगादिवदिं १२८

द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्मांगभावोभ्युपगम्येत तदा च विरो
धः कर्मणि स्यात् न हींद्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागांगभावो दृ
श्यते न च संभवति बहुषु यागेषु युगपदेकस्येंद्रस्य स्वरूपसन्निधा
नानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मादनेकप्रतिपत्तेरेकस्या
पि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति कथमेतदव
गम्यते दर्शनात्तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्री च शता त्रय
श्च त्री च सहस्रेति निरुच्य कतमे त इत्यस्यां पृच्छायां महिमान एवैषामेते
त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिः एकैकस्य देवतात्मनो युगप
दनेकरूपतां दर्शयति तथा त्रयस्त्रिंशतोपि षडाद्यंतर्भावक्रमेण क

भावाभ्युपगमेप्याकृतिनित्यत्वान्न काश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरो
धइति द्रष्टव्यमाकृतिविशेषस्तु देवादीनां मंत्रादिभ्यो विग्रहव
त्वाद्यवगमादवगंतव्यः। स्थानविशेषसंबंधनिमित्ताश्चेंद्रादि
शब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत् ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति
सस इंद्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति। नचेदं शब्दप्रभव
त्वं ब्रह्मप्रभववदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि स्थि
ते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसंबंधिनि शब्दव्यवहारयो
ग्यार्थव्यक्तिनिर्वृत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। कथं पुनरवगम्यते
शब्दात्प्रभवति जगदिति। प्रत्यक्षानुमानाभ्यां। प्रत्यक्षं श्रुतिः।

स्यापरव्याख्या विग्रहवतामपि कर्मांगभावचोदनास्वनेकप्रतिपत्ति
र्दृश्यते क्वचिदेको विग्रहवाननेकत्र युगपदंगभावं गच्छति यथा ब
हुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते क्वचिच्चैको विग्रहवान
नेकत्र युगपदंगभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो
६ युगपन्नमस्क्रियते। तद्वदिहोद्देश्यपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रह
वतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यंतीति वि
ग्रहवत्त्वेपि देवादीनां न किंचित्कर्मणि विरुध्यते॥ ॥शब्द इति चेन्नातः प्र
२८ भवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां॥२८॥ ॥मानाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्यु
सूत्र पगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः॥ प्रसंजि शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत॥

स्०भा० कथमौत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन संबंधमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य पू० तृ० प
प्रामाण्यं स्थापितमिदानीं तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्व १३
र्ययोगाद्युगपदनेककर्मसंबंधीनि हवींषि भुंजीत । तथापि विग्रहयो
गादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नि
त्यसंबंधे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादि
ति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः । कस्मादतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिका
च्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इत्यत्र ब्रह्मप्रभ
वत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि
नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे १३०

परिहृतो । यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येते अर्था अ
नित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात्तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दाना
मनित्यत्वं केन वार्यते ॥ प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञद
त्त इति तस्य नाम क्रियत इति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादि श
ब्दार्थसंबंधनित्यत्वदर्शनात् । गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृ
तीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् । द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तयः उत्पद्यन्ते ना
कृतय इति । आकृतिभिश्च शब्दानां संबंधो न व्यक्तिभिर्व्यक्तीनामा
नंत्यात्संबंधग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वाकृतीनां नि
त्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते ॥ तथा देवादिव्यक्तिप्र

स०भा० तीयमानोर्थप्रत्यायते इत्यादिवचनं पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितस्यां प्र०तृ०पा
न्त्यस्य वर्णस्य प्रतीतिरस्य प्रत्यक्षत्वासंस्काराणां॥ कार्यप्रत्यायिते: संस्का १ ३
रैः सहितो त्यो वर्णः प्रत्यायिष्यतीति चेन्न संस्कारैर कार्यस्यापि स्मरण
स्य क्रमवर्त्तित्वा तस्मात्स्फोटः शब्दः सर्वेकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबी
जें त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटि
ति प्रत्यवभासते॥ न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिर्वर्णानामने
कत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः॥ तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञा
यमानत्वान्नित्यत्वं। भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छ
ब्दादभिधायकादर्थक्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं १३३
स्फोटदर्पणा १

प्रामाण्यं प्रत्यक्षनपेक्षत्वादनुमानं स्मृतिः प्रामाण्ये ज्ञप्तिसापेक्षत्वा
त् ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः॥ एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता
सृग्रमिति मनुष्यानिंदव इति पितॄंस्तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशव
इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रं अभि सौभगेत्यन्याः प्रजा इति श्रुतिस्त
थान्यत्रापि स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्यादिना तत्र तत्र शब्द
पूर्विका सृष्टिः श्रूयते स्मृतिरप्यनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्व
यंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय इति उत्सर्गोप्ययं वाचः
संप्रदायप्रवर्त्तनात्मको द्रष्टव्यो। नादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्स
र्गस्यासंभवात्तथा नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त्तनं॥ वेदशब्दे

स०गा० ष्य एवादौ निर्ममे स महेश्वर इति। सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि प्र०तृ०पा
च पृथक्पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे इ १३
ति च। अपि यदि कीर्त्तितमर्थमनुतिष्ठन्न तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्म
त्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्तथा प्रजा
पतेरपि स्रष्टुः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनु
स गतानर्थान्ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः स भूरिति व्याहरत्स भूमि
मसृजतेत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो
भूरादिलोकान्सृष्टान्दर्शयति। किमात्मकं पुनः शब्दमाश्रित्येदं
शब्दप्रभवत्वमुच्यते। स्फोटमित्याह। वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्न १३२

प्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं
स्यात्। उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रती
यमानत्वात्तथाह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रव
णादेव विशेषतो निर्धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधी
ते इति। ननु चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं। बा
धकप्रत्ययाभावान्नैव वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता। नह्येकैको व
र्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारान्नैव वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वा
द्वर्णानां पूर्वपूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययि
ष्यतीति यद्युच्येत। तन्न। संबंधग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्र

124
8(B)

स॰ मा॰ क्षत्वाच्च तद्ग्रहणस्यापि विशेषावग्रहोऽध्यवसितुं शक्यं तदित्यतो निरालं प्र॰ के॰ भा॰
बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः। अपि च नैवैतदाशङ्कितव्यं उदात्ता 1 3
दिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। न ह्यन्यस्य
भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। न हि व्यक्तिभेदेन जा
तिं भिन्नां मन्यंते। वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्स्फोटकल्पनानर्थिका।
न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छाम्येकैकवर्णग्र
हणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेन्नास्या अ
पि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्। एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेकबु
द्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थांतरविषया। कथमेतदवग 125

२८ वे सूत्र तक

म्यवतीति। वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं
वर्णानामुक्तं। तन्न त एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं के
शादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणांतरेण बाधानुपपत्तेः। प्रत्य
भिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेन्न व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात्। यदि हि प्रत्यु
च्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्ततस्त्वाकृ
तिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यान्न त्वेतदस्ति वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चार
णं प्रत्यभिज्ञायंते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गोशब्दा
विति। ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयंते देवदत्तयज्ञद
त्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तमत्राभिधीयते।

स० भा० सति वर्णविषयेभिमते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यंग्यत्वाद्ध प्र० तं० पा
र्णनामभिव्यंजकवैचित्र्यनिमित्तोयं वर्णविषयो विचित्रप्रत्ययो १ ३
न स्वरूपनिमित्तोपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसि
द्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः॥ तास्वेव परोपाधिको भेदप्रत्य
य इत्यभ्युपगंतव्यं॥ तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिर्भेदप्रत्ययः
स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवमेवमेवं च व
र्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यभिज्ञानं। कथं
ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सकारो युगपदने
करूपः स्यात्। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिको निर

नुनासिकश्चेति। अथवा ध्वनिकृतोयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्य
दोषः। कः पुनरयं ध्वनिर्नाम। यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रति
पद्यमानस्य कर्णपथमवतरति। प्रत्यासीदतश्च पटुमृदुत्वादिभे
दं वर्णेष्वासंजयति। तन्निबंधनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्ण
स्वरूपनिबंधनाः। वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्॥
एवं च सति सालंबना उदात्तादिप्रत्ययाः भविष्यंति। इतरथा हि
वर्णानां प्र[illegible]त्यभिज्ञायमानानामभेदात्संयोगविभा
गकृतानुदात्तादयो विशेषाः कल्प्येरन्॥ संयोगविभागानां वा प्रत्य